

ВІКТОР СЕРЖ

Правда про атентат в Сараєві *)

МІТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Після чверти століття озороень, колоніального суперництва та різноманітних війн, загаяних або передчасно виниклих, після Фашоди, Абаліру, Боснії, Герцоговіни, Тріполісу, мирних конференцій в Гаазі, Європа, уквітчана гарматами, роз'єднана офіційними союзами, розмежована секретними договорами, під приводом гулящих нероб, Європа 1914 р., цілком природно, що-раз швидче й швидче наближалась до війни. Та незлічимо юнацтво, що прагнуло лише жити і що його військова промисловість записяглась повернути в купу бездушного м'яса, не думало підкоритись такій жорстокій операції. Робітнича класа, що кров'ю її незабаром захлинить Європа, здавалась тоді ще досить могутньою. І через те між озброєним миром, хронічною й послабленою формою безконечної боротьби імперіалістичних держав, не завадило-б провести глибоку паралелю між збройним миром і позиційною війною, — та справжньою війною, цеб-то гострою відміною тієї самої боротьби, — перехідний період був доконче потрібний. Треба було переконати маси, що масанер потрібен та винайти ідеологію колективного вбивства. Останніми місяцями озброєного миру, особливо за тих трицять день, що відмежовують сараєвський атентат від оголошення війни, великодержавні уряди з дивним мистецтвом узялись за це ганебне діло. Всі їхні вчинки, за цих тривожних моментів надихатись одним одиніким бажанням виробити собі як найприхильнішу громадянську думку. Цей період був період витворення ославлених мітів відповідальності. І оці-то міти, створені європейською буржуазією в 1914 році, щоб замаскувати нечуваний злочин, не заснули навіть після кривавого бенкету, що на нього з такою щедрістю постачали незлічимо число жертв у нічому неповинних працівників. Та все-ж ці міти треба доконче вбити. В наших руках, на щастя, один кінець серпанку, що у нього так зручно їх прибрано. Розірвім його.

Метода ця, що полягає в вишукуванні джерел світової війни в дипломатичних вчинках, що попередили її на короткі три тижні, характерна несвідомою жажливістю буржуазних авторів перед правдою. Метода, в першу чергу, без жадної наукової основи. Історія — це не імпровізація. Вчинки урядів у ній докладно встановлено, як і всі інші факти. Великі події — це апогеї чи розвязки, що їх самих у собі не можна розглядати, цеб-то окремо від довгої підготовчої праці, що

*) Стаття відомого в латинському світі комуніста, надіслана на спеціальне замовлення редакції з Парижу. Ред.

її вислідом вони й являються, без фальшування всіх перспектив. Адже-ж перспективи в історика, що не розуміє діалектичного матеріалізму, усі фальшовані: не знаючи головних економічних вчинків соціального детермінізму, він засуджений вважати останні висліди за справжню причину, а усе поверхове за дійсність. Не бачучи велетенської дійсності, імперіялізм, франко-російський, наприкінці XIX століття, надає, наприклад, злочинності Ізвольського першорядне значіння — це-ж чистий абсурд.

Мета цієї статті дуже обмежена. Тут маємо змогу піднести лише частину цієї кривавої завіси, що скриває безпосередній почин світової війни. Припадково зустріч з людьми, що брали участь в сербській політиці й в самому заговорі, що привів до атентату в Сараєві, та що знають усі його таємні пружини, помогла нам розв'язати цю так вміло заплутану загадку. Це, лише завдяки їм, буде усім звісна цілковита правда про цю незвичайну драму.

Ця правда розбиває до щенту офіційну тезу відповідальності за війну, що її інтронізує Версальський договір. Сараєвська мова була спочатку спровокована російським генеральним штабом, а опісля й виконана, за його згодою, сербськими руками. Це докажемо докладними свідченнями, що згоджуються цілковито з тими висказами, остільки важливими, оскільки несамохітними, Бельградських урядовців. Щоб не попасти у звичайну плутанину буржуазних авторів, треба примістити Сараєвський вчинок на своєму історичному місці, щоб-то в епізоді, другорядному в дійсності, — епізоді довгої підготовки до війни. І, таким чином, побачимо, що відповідальність за злочин падає на голову усіх імперіялістичних груп колективно, що його тому-то й Росія так нагло доводить до розв'язки.

У цій статті слідкуватимемо крок за кроком за провідним клубком одного марксистського історика, який цікавився проблемою первісних причин, що дали початок до світової війни, а саме нашого російського товариша, Н. Покровського.

ТРИ ВЕЛИКІ СВІТОВІ КОНФЛІКТИ

На початку XIX століття поділ світу між великими імперіялістичними державами майже закінчився. На Німеччину, що її колоніальна експансія припізналась, припав, порівнюючи, поганенький наділ. Три конфлікти, найбільш істотні, по-між цими світовими групами — фінансовими, промисловими й торговими — що називаються великими державами, очевидно досягають.

1. Англо-німецький конфлікт, що загрожував майже переходом володіння над морями від Англії до Німеччини. Якщо зазначити цифрою 100 кількість і тонеляту британських кораблів з 1870 року, то відповідна цифра для 1908 року буде: що до одиниць — 365, що до тонеляти — 910. На протязі 38 років англійська флота утрімала число своїх одиниць та вдесятерила свою тонеляту. Те-ж саме порівняння дає для німецької флоти такий вислід: число одиниць в 1870 — 100, в 1908 — 1.328; тонелята в 1870 — 100, в 1908 — 2.008, щоб-то Німеччина на протязі того-ж самого часу збільшила в 13 разів число

одиниць, а в 28 разів тонеляту¹⁾. Велика Британія, зі своїми смарагдовими шляхами — головними життєдайними артеріями, з більшою частиною своїх володінь, розпорошених по-за океанами, майже втрачає свою перевагу у морському транспорті. Хочете дипломатичний коментар до цього? Ми його маємо, і справді красномовний. В вересні 1912 року г. Сазонов, тодішній міністер закордонних справ, їде до Англії, де в замку „Балморел“ зустрічає лорда Грея, що керує „Фореїн Офісом“ (міністерство закордонних справ), Бонер Лава й короля Юрія V. Бесіда йде, переважно, про близьку війну. І тут-то король у своїх передбаченнях дуже позитивний і акуратний. Сазонов пише: „з очевидним хвилюванням його величність пригадував, як заповнадливо Німеччина намагається дорівняти Великій Британії на морях, запевняючи, що цей конфлікт буде фатальним так для німецької торгівлі, як і німецької військової флоти, вже саме через те, що англійці неодмінно потоплять кожен ворожий корабель, що їм попаде під руки“²⁾.

(„We shall sink every single German merchant ship, we shall get hold of“). Поміляються дуже ті, що приписують адміралові фон-Тірпіцеві винахід підводної війни на життя й смерть; ця честь належить цілковито королеві Юрієві V. Англо-німецький конфлікт за Багдадську залізницю — шлях на Індію — надавав цій картині лише на одну чорну риску більше.

2. Франко-німецький металургійний конфлікт. Французька металургія виробила 2,7 мільйонів тон чавуну в 1900 і 4 мільйони тон в 1910 році. Їй треба було доконче: мінералу — лотаринзького, вугля — сарського, коксу — із Рур. Французькі банки володіли 55% російського заліза. Два металургійні концерни стоять віч-на-віч: один у Берліні, а другий в Парижі.

Німецький концерн добивається копалень в Брієї, Бельгії та французьких колоній. — Імперіялізм — франко-німецький — легко визначити цифрами. Коло 1900 року капітали, що їх було вкладено в російську промисловість, —

Капітали російські			
в мільйонах карбованців були ось-які:	447.2,	цеб-то	21 %
Капітали закордонні „	762.4	„	35,9%
одержані за допомогою розмі-			
щення російських цінних па-			
перів . . . . . „	915 6	„	43,1%

¹⁾ В абсолютних цифрах англійська флота мала тут ще велику перевагу над своїм німецьким суперником. Ходило, поки-що, лише о зусилля німецького уряду в цьому напрямку.

²⁾ Як починалась війна 1914 року (Москва, Пролетарська Революція, ч 7 (30), липень 1924): Вступ до німецької білої книги (Правда, двохижневик, Москва, лютий 1919, перекладено з французького, користуючись політичними документами К. Менве, лютий 1925); Як підготовлявся до війни російський імперіялізм (Більшовик, Москва, наприкінці 1924 року). Гляди також Міжнародня переписка (ч 79, грудень 1924) і Емансипована школа (з 14 грудня 1924); Віктор Серж: Один марксистський історик про причини війни.

Дві останні рубрики, очевиднож, треба доповнити. Ці дані вказують, що російська промисловість була тоді на 79 % підвладна закордонові, цеб-то справжнім його данником. Капітали цих установ — 222 мільйонів карбованців у 1909 році, доходять до 836 мільйонів у 1914 році. До капіталів французьких треба ще додати й французькі позики: 9.349.000.000 франків золотом. Листування, що до цих позик між Коковцевим¹⁾, Сазоновим, Нератовим у 1913 році дуже навчальне. Воно починається листом Коковцева до Сазонова в справі пропозиції де-Вернец, синдика агентів Паризької біржі гарантувати Росії щорічний випуск від 400 до 500 мільйонів франків цінних паперів за двома умовами: 1. Росія почне негайно будувати ті залізні шляхи, що їх визнали за потрібні генеральні штаби, французький і російський; 2. Російська дійсна армія буде набагато збільшена (Покровський). Це цілком ясно. Мемуари колишнього міністра військових справ, Сухомлінова, видані минулого року, в Берліні, також ясно доводять це. Сухомлінов оповідає про своє співробітництво з Жофром і французьким генеральним штабом іще до великої війни. „Знищення Німеччини, — каже він, — це кінець наших армейських операцій“ (російських і французьких). Жофр, знаючи план Шіфена — розбити Францію, доки ще Росія не зовсім готова — намагається прискорити будову нових залізних шляхів, доконче потрібних, щоб швидко зосередити російські армії в Польщі.

3. Старий російсько-турецький конфлікт із-за Дарданелів. В 1910 році вивіз російського хліба досягає кульмінаційного пункту, цеб-то 847.000.000 карб. (1 мільйон карб. біля 1.900.000 франків золотом). І того-ж самого року в балансі російської зовнішньої торгівлі маємо актив в 431 мільйонів карбованців (більш як один мільярд франків золотом). В 1913 році вивіз російського хліба упав до 647,8 мільйонів карбованців, а актив зовнішньої торгівлі до 200 мільйонів. Причиною цього катастрофічного пониження були балканські війни, що виникли у 1912 році та примусили турків закрити Дарданели саме тоді, коли 84% українського хліба вивозилось через чорноморські порти. Тому й зрозумілі слова Миколи II, з якими він звернувся до Бьюкенена, англійського посла в Петрограді: „Якщо Турція знов закрие протоки, то я їх відкрию силою“. В секретній ноті, складеній в-осени 1914 року для міністра закордонних справ Н. А. Базілем, потребу захопити протоки виправдується й потребами російської експанзії, розвитком Південної Росії (знову франко-російська металургія) та торговим вивозом чорноморських районів. Кінець-кінцем, Росія вже віддавна мріяла загарбати Дарданели: щоби не заходить надто далеко в цю історію, пригадаймо ще російсько-німецький договір, підписаний в 1887 році, за Олександра III, який дуже виразно передбачає, в параграфі II, доброзичливий неутралітет Німеччини на випадок обов'язкового переходу російського імператора до активної оборони чорноморських портів. Мемуари графа Бітте²⁾

¹⁾ Коковцев, колишній російський міністр-президент на процесі, між газетою Юманіте та газетою Матен, визнає автентичність листування Рафаловича про гідку підкупність французької преси, як висловився цей високий урядовець царського режиму.

²⁾ Надруковано Чорними Архівами Москви, том I.

згадують за проєкт окупації Босфору ще з 1895—96 року. Подібні проєкти було сформульовано в 1908 та 1913 роках. Сербсько-болгарський тайний договір з лютого 1912 року являє собою уже справжній поділ Турції, інспірований Росією. Адже - ж телеграма російського посла в Софії виразно зазначає, що кордони, встановлені в цьому договорі між обома договорними державами, накреслено російським військовим аташе в Софії, Романовським ¹⁾.

ПОРОХІВНЯ НАПЕРЕДОДНІ ВИБУХУ

До якого ступеня ця справа достигла в 1914 році, вказує нам багато документів, що стосуються до цього. Спочатку англо-російська морська конференція (таємна) 13-го травня, де розглядається російський проєкт десанту в Померанії (британці мали доставити транспортних засобів), заки ще почнуться військові операції ²⁾. Опісля телеграма французького посла в Петрограді, Палеолога, до Делькасе — в травні 1914 року — що наводить розмову з одним впливовим членом Російської Державної Ради „про... розділ Австро-Венгрії зі смертю Франца-Йосифа I-го, подія, що не припізниться вже саме через те, що голова Габсбургів досяг глибокої старости цеб-то по-над 84 р.“ Російський впливовий державник доказував своєму співбесідникові потребу анексії Галичини з боку Росії, щоби таким робом забезпечити наші західні, цеб-то суто російські кордони. Палеолог цілковито поділяв такий погляд.

Здавалось, що російська підготовка наближалась до кінця. Це доводить докладна заява адмірала Колчака наприкінці Анкетної Комісії Іркутська, що її опубліковано in extenso Архівами Російської Революції Берліну ³⁾ в 1923 р. Анкетна Комісія, що складалась з ліберальних елементів, ставилася до Верховного Уряду Омську з надзвичайною ввічливістю. Засідання 21-го січня 1920 року присвячене було, головним робом, докладові Колчака про морську підготовку Росії ще до війни.

„Вже з 1907 року, — заявляє адмірал, — ми були свято переконані, що європейська війна неминуча... ми навіть визначили її початок на 1915 рік. Ми також дуже добре знали, що ініціатива належатиме

¹⁾ Пуанкаре стверджував, мов-би він нічого й не знав про цей договір, що його сам пізніше, цеб-то в вересні 1912 року, визнає „знаряддям війни“. Покровський, відкидає цю заяву й цитує телеграму російського посла в Белграді, Гартвіга, датовану з листопада 1911 року, де сказано, за висловом сербських міністрів, що провозажили короля Петра до Парижу: „Франція, що у цьому питанні погоджується з Росією, завжди готова допомогти здійснити національні бажання Сербії. В Парижі спочатку ставились з недовір'ям (скептично) до Балканської федерації, та по-за тим така спілка була і для французів дуже симпатична, являючи собою серйозне гальмо австро-німецьким змаганням (Drang nach Osten). Де-Сельв був тоді на Ке д'Орсей“. — Покровський ставить тут питання, невже - ж то можливо, щоб Пуанкаре не знав нічого про факт, що його знали де-Сельв, Делькасе, Барер та інші французькі персонажі.

²⁾ Цей російський документ наведений цілком Н. Покровським в Пролетарській Революції, ч. 7 (30).

³⁾ 1923. Том X. Цей контр-революційний журнал редагує І. В. Гессен, що належить до соціал-демократичної партії Мілюкова.

Німеччині, що вона почне війну в 1915 році. Розглянувши добре справу... генеральні штаби, військовий і морський, постановили, що Росія мусить приєднатись до противників Німеччини... війна ця, кінець-кінцем, повинна розв'язати слав'янське питання“...

„Я хочу тільки підкреслити, що війна була цілковито передбачена... і якщо у визначенні дати самого її вибуху ми й помилились, то лише на шість місяців... Німці, зрештою, визнають одверто, що почали завчасу“.

Нашим противником ми обібрали Німеччину, а дату — 1915 рік¹⁾.

Європа 1914 року — це велетенська порохівня. Досить одної іскри, щоб вилетіла в повітря. Цією іскрою було Сараєво, звідки вийшла ця іскра?

„ЄДНІСТЬ АБО СМЕРТЬ“ — ДМІТРІЄВИЧ — „АПІС“

У Сербії 1914 року було всього на всього 5 мільйонів мешканців. Майже тільки слов'ян (сербів, хорватів, далматинців), найближчих їхніх родичів, належало до Австро-Угорської монархії, що, анексувавши Боснію й Герцоговіну, мріє уже відкрити шлях на Салоніку — великий торговий тракт з Центральної Європи на Схід — через невеличку територію самостійної Сербії. Сербська буржуазія, що нею кермує, кажучи правду, Петроград, або людина з Петрограду (Гартвіг), роздуває в країні національні почуття поневіряні австрійським чванством, а за кордоном утримує південно-слав'янську іриденту. Невеликий південно-слав'янський нарід стоїть на самому перехресті великих шляхів імперіалізму. Він-то й загороджує центральним державам доступ до Салонік та Багдаду. Для Росії це — передова варта, що захищає Константинопіль та одночасно й загрожує йому.

Представниками юго-славського національного руху були різні патріотичні товариства, легальні й нелегальні, цеб-то тайні. Головні між ними — це Народна Обрана, дуже схожа на чехо-словацьких Соколів, і Чорна Рука, що її властиве назвисько — Єдність або Смерть, товариство нелегальне, могутнє й активне,

¹⁾ На засіданні Анкетної Комісії, 24-го січня, голова Алексеєвський звертається до Колчака з таким запитом, що, надіємось, зверне на себе увагу всіх тих, хто цікавиться історією світової війни:

— Чи знаєте, що 9-го вересня 1914 року між Росією, Францією і Англією підписано договір, що до виняткових обставин, за яких кожна з цих держав могла — хоча в опублікованих текстах стверджується щось зовсім протилежне — скласти сепаратну мирову угоду? Що до Росії, то для неї такою обставиною була революція“.

— Колчак — Я чую це у перший раз.

— Не знаєте, що замісник міністра закордонних справ, Нератов, викрав з міністерства, перед більшовицьким захопленням влади, різні документи? Нератов залишився у цьому міністерстві й за двох перших кабінетів (Тимчасового Уряду)... Документ, що про нього вам розкажую, комісія (закордонних справ? В. С.) не мала в своїх руках, зате я знаю від одної особи, гідної довір'я і близької до міністерства закордонних справ, що такий документ справді існує. Що до Франції, то захоплення німцями Парижу було тією обставиною, що розв'язувала її руки й дозволяла скласти сепаратну угоду; що до Англії — німецький десант; що до нас — то революція.

що в своїй внутрішній роботі наслідує карбонаризм. Навіть його статут складено на взірць карбонарських. Національна єдність південних слав'ян є його ідеал; терор і повстання (цеб-то війна) — одинокі засоби, що воно їм довіряє. Єдність або Смерть було засновано в Белграді в 1911 році. Його керівники — це інтелігенти, вищі офіцери, публіцисти, професори університету, — сам уряд допомагає у їхній праці. Це-ж саме товариство являє собою і таємну державну установу, якщо сам уряд підтримує його вчинки грішми — як, наприклад, геріллія комітаджів проти турків. Його щоденник Піємонт — незатертий спомин про боротьбу за єдність Італії — був заснований лише завдяки грошовій допомозі (30.000 динарів) престолонаступника князя Олександра (теперішнього короля). Вожді цього товариства: полковник Драгутін Дмитрієвич, керівник розвідчого відділу при сербським генеральнім штабі; Воя Танкосіч, комендант 6-го полку піхотинців, досвідчений комітаджі (цеб-то ватажок у партизанській війні); публіцист Люба Йованович, директор Піємонту¹⁾. Затримаємось на двох перших з цих борців. Це — головні особи з сараєвської драми. У всіх цих, що мене інформували, залишився про Апіса глибокий, незабутній спомин, повен сердечного подиву й захоплення. Апіс — це конспіративна назва Драгутіна Дмитрієвича, офіцера активної служби, портрет якого нагадує тих італійських та німецьких героїв національної самостійности з 1848 року, що їх так удатно змалював Олександр Герцен. Фізична краса, талант, прикмети вождя, змовника, терориста, проводаря мас, спокусника жінок, перша роля у нічному вдарі, знакомість, що дратує кожен уряд, професор у Військовій Академії, промовець, що захоплює молодь. На процесі в Салоніках один вчений юрист і соціолог Белградського університету, а саме Слобода Йованович, сказав: „Я-б усе пожертвував для одного Апіса!“

Дмитрієвич, ледве 27-літній юнак, своєю сміливістю 29 травня 1901 року (ст.ст.) рішає успіх Юнацької конспірації. Король Олександр I з династії Обреновичів, австрофіл, і королева Драга на місці гинуть; русофільська династія Караджорджевичів підбирає, завдяки Апісові, три рази раненому цієї ночі, із підніжжя закривавленої постели зловісну корону. Побачимо пізніше, як нова династія віддачує Апісові на світанку 13 червня 1917 року. Після цієї династичної революції партія радикально-національно-революційна й в той сам час русофільська стає остаточно урядовою партією. Петро I, що не міг стерпіти над собою опіки військової організації конспіраторів (заверініці), домагається її розв'язати. Багато вчорашніх змовників витверезується; зате Апіс зберігає тайне товариство — ембріон (зародок) майбутньої Чорної Руки, де панують братерський дух і товариські звичаї. Його особистий вплив та поміч тайних співробітників, що їх він собі забезпечив вже віддавна, дають Дмитрієвичеві велику силу й могутність, що дуже не на руку державним керманцям.

¹⁾ Директора газети Піємонт, Любу Йовановича, що його вбито в 1913 році підчас другої балканської війни, не треба вважати за реакційного державника та кількарязового міністра, що про нього буде мова трохи далі.

Конацький змовник також і Воя Танкосіч, маленький енергійний чоловік, то грубіян, то веселий, знаменитий хемик, знавець усіх безпечних схованок у македонських горах, страхиття для поліції й усієї влади, високо цінений верховинцями, ославлений наукою, що її дав князю Юрієві (цеб-то побив його), найстаршому синові короля, один із активних членів групи.

Під приводом оцих людей, що із-за них трохи згодом вири не ще й нова постать, Єдність або Смерть і Народна Обрана переходять до діла.

15-го червня 1910 року доки формальна організація товариства Єдність або Смерть була завершена, маємо вже перший замах у Сараєві. Богдан Зераїч стріляє 5 разів у генерала барона Верешаніна, намісника (губернатора) Боснії, але не влучає й на місці вбиває себе самого.

8-го червня 1912 року Юкіч стріляє в бана (губернатора) Кроації фон-Цувай, і вбиває його секретаря та одного жандарма,—самого-ж бана не потрапляє. Бомби й револьвер одержав Юкіч від Танкосіча. Засуджений на смерть, що її опісля замінено 20-ма роками примусової праці, Юкіч залишається у в'язниці аж до входу звиятих сербів у Герцоговіну.

Приблизно тієї самої пори знаходять у Аграмській Саві гранати сербського походження з Крагуевацького арсеналу. Їх закинув там сербський маляр Кліяковіч.

18 серпня 1912 року Степан Дойчіч стріляє в барона Скерлеца й також не потрапляє. Дойчіч, звільнений війною, умирає в Америці¹⁾.

ТУЛУЗЬКА ПОСТАНОВА

Ідею — вбити архікнязя Франц-Фердинанда висловив наприкінці 1913 чи на початку 1914 року Володимир Гачіновіч. Цей студент-філолог Белградського й Лозанського університетів, з виснаженим обличчям сектанта, був ідеологом національно-революційної юго-славської молоді. У товаристві Єдність або Смерть він керував бойовою організацією Боснії й Герцоговіни та групами студентів, розпорошених по усій Європі. Захоплений Бакуніним і панславистичною мрією, визначний письменник, досить добрий поет, в зіткненні з осередком російських революціонерів-емігрантів—він знайомиться, кажуть, з Черновим та Луначарським, зустрічає Троцького, що про нього змалював такий чудовий портрет—Гачіновіч тішиться великим моральним впливом у студентських колах.

Гаврила Пріжіпа він подибавав уперше в Белграді 1912 року; це був він, що підготував Пріжіпа до важкого діла та неминучої жертви²⁾.

¹⁾ Австрійські мемуари з 1914 року згадують ще про четвертий замах, а саме замах Якова Шофера, 20-го травня 1913 року, що його виконати в Аграмському театрі в останній хвилині не вдалось.

²⁾ Володимир Гачіновіч помер у Фридбурзі, 12 серпня 1917 року, в 27 році життя, з очима, скерованими на російську революцію. Він залишив по собі один том різноманітних праць.

Його головним технічним співробітником у Боснії був учитель Данило Ілліч, редактор Сараєвського соціалістичного журналу *Звон*. Вже 1912—13 року Гачінович, Ілліч, Пріжіп, а також журналіст Бара Евтіч задумують виконати замах у Сараєві.

Наприкінці 1913 року група 4-х зформувалась за кордоном — у Лозані й Парижі. Від'їжджаючи з Белграду до Лозани Мустафа Голубіч, тоді студент прав у Женеві, одержує інструкції від Вої Танкосіча: „Ви будете робити, незалежно від того, що ми робимо в Белграді“. Ті 4, що становлять групу — це Гачінович, Йован Жівановіч (студент факультету соціальних наук в Лозані, вбитий у війні), Голубіч і Павло Бастайч. Вони-то й закликають на допомогу ще п'ятого робітника Магомета Мегмедбачіча.

В січні 1914 року група постановила зібратись у Тулузі, де перебувають Голубіч і Мегмедбачіч. Одинокий Гачінович являється на умовлене місце, двом іншим товаришам бракує на це потрібних грошей. Голубіч і Мегмедбачіч мешкають в готелі, улица святого Жерома (ч. 12 або 20). Це те саме місце, де в принципі було вирішено вбити архієпископа Франц-Фердинанда, а також і генерала Патьорека, намісника Боснії. (Замаху на Патьорека не встигли виконати). Гачінович пропонує допомогу своїх товаришів, Ілліча й Пріжіпа.

Про цю постанову повідомляють негайно Пріжіпа рекомендованим листом, що його написав Гачінович та післав, у половині січня, з Тулузи до Женев, Міланові Продановічеві, студентові прав, доручивши йому переслати його мадам Пала, господині Гачіновича в Лозані, улица Еннінг, ч. 4, що, знаючи адресу Пріжіпа, надішле його далі. Ці подробиці можна перевірити.

— Шифрований лист? — запитую моїх співбесідників.

— Та ні. Це цілком звичайне письмо, де сказано без двозначників: „постановлено вбити Франц-Фердинанда, важимо на вас“. — За тої епохи австрійський чорний кабінет не був жадний нікому.

Пріжіп і Ілліч відповідають, повідомляючи про свій приїзд в Лозану. Та поки-що сам Пріжіп їде до Белграду — до Танкосіча й Дмитрієвича-Апіса. Два чи три місяці минають, і Гачінович дізнається, що подорож його товаришів до Лозани була-б зовсім безцільною, бо „усе уже урегульовано в Белграді“.

Відомості про ці факти маю від Мустафи Голубіча й Павла Бастайча.

Про хід подій з того моменту, коли Апіс прибирає цілу справу в свої руки, наспівають інші свідчення.

... X і РОСІЙСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ

У європейському дипломатичному світі для нікого не було тайною, що Гартвіг, царський представник, — справжній голова сербського уряду.

Політика сербсько-болгарського союзу, політика лютневого договору (1912 року), що, за висловом самого Пуанкаре, являє собою справжнє „знаряддя війни“, — була його ділом. Та на лихо ця сама політика, побідоносна в 1912 році, вже через рік, цеб-то 1913 року, була звінечена до щенту. 17-го жовтня 1912 року балканські союз-

ники оголошують війну Турції, що й закінчилась її цілковитою поразкою. Зараз після цієї перемоги дві каверзи виникають в осередку союзних держав: російська дипломатія намагається закріпити союз між Белградом і Софією, щоб-то зміцнити юго-славський блок проти Австрії, віденська дипломатія, зі свого боку, прикладає усіх зусиль знівечити цей союз — і з успіхом. В лютім обидва вороги, Австрія й Росія, мобілізують. Балканські союзники хвтають одне одного за горло. Даремно Австрія намовляє Румунію підтримати Болгарію. Росія, яка тільки-що втратила один рукав, відбиває собі його тепер. Букарештський мир, хоча й не дає сербам ніякого доступу до моря, все-ж не задовольняє центральні держави. Тимчасом у Сербії по-між то-вариством Єдності або Смерть та Пашічем виникає конфлікт; офіцери-патріоти домагаються захопити Вардар; надужиття радикальної адміністрації в ново-придбаній Македонії доводять їх до розпаду.

Колишній сербський уповноважений в Берліні, др. М. Богічевич, з'ясовує тодішнє становище ось-як:

„Що до фінансів — цілковито у французьких руках, що до політики — тілом і душею віддана Росії, Сербія швидким кроком прямувала до грізного конфлікту з Австрією¹⁾. І саме за тієї-ж години цісар Вільгельм II відвідує в Конопіч австрійського престолонаступника, про що нам фон-Ягов у таких чарівних словах розказує:

„Престолонаступник хотів показати своєму другові прегарні троєнди своєї любимої резиденції в Чехії“²⁾.

З Цісарем Вільгельмом був адмірал фон-Тірпіц, другий amator гарненьких троєнд. За австрійськими документами розмова в Конопіч торкалась, головнo, румунських справ. В одній записці міністерства закордонних справ у Відні, що була складена негайно після одвідин Вільгельма, розглядається ці румунські справи як найдокладніше; там сказано також, що Росія являє собою велику небезпеку так для Німеччини, як і для австро-угорської монархії і що сам розум наказує „У теперішньому становищі балканської кризи, своєчасну енергійну інтервенцію проти систематичних виступів Росії, інтервенцію, що, проведена трохи пізніше, правдоподібно не могла-б мати відповідно-зворотної сили“ (Австрійська Біла Книга, червень, 1919).

Кавтський, коментуючи цей текст, вбачає в ньому, й зовсім слушно, „теорію превентивної (запобіжної) війни“.

І можливо-ж це, щоби Російський генеральний штаб одержав такі докладні інформації про цісарські одвідини в Конопіч? ... чи може лиш удав, що все знає, переслідуючи свої власні плани, і майже завсігди дуже докладне свідчення відкриває нам російську провокацію. Професор Станое Станоевич пише у своїй брошурі про Джерела Війни, що вийшла з друку 1923 року в Белграді³⁾:

Після одвідин Вільгельма II у Конопіцькому замку, полковник Дмитрієвич, голова інформаційної служби генерального штабу одержує

1) Др. М. Богічевич. *Kriegsursachen* (Причини війни), Zürich, 1919.

2) Von Jagov. *Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges*. (фон-Ягов. Причини й вибух світової війни). Цитовано Кавтським у праці Як вибухла світова війна“.

3) Так само як і Покровський, Моргардт наводить деякі факти з цієї брошури у своїй книжці Докази (стор. 106 і наступні).

секретне повідомлення російського генерального штабу про те, що йому, неб-то Росії, докладно відомі характер і мета цих одвідин.

Німеччина немов-би мала згодитись на анексію Сербії, обіцяючи Австрії у цьому ділі відповідну допомогу. Інформації, що їх зібрав полковник з інших джерел, стверджують правдивість і акуратність інформацій російського генерального штабу. Тривожні й фантастичні чутки розповсюджуються, загальна нервовість стає невиносимою, атмосфера наладована електричністю.

На думку професора Станосвіча, що лише реєструє слова, висловлені Дмитрієвічем, голова товариства Єдність або Смерть вважав, що лише вбивство Франц-Фердинанда усуне небезпеку війни. 15-го червня Апіс скликає центральний комітет згаданого т-ства й повідомляє його, що з Танкосічем він післав до Сараєва і терористів, які мали вбити австрійського престолонаступника. Комітет намагався відкликати це розпорядження, та було вже запізно (з 15-го червня??).

Важливе мимовільне визнання, що подібних зберемо у великому числі. Хитро-мудрі сербські керманичі, виправдуючись, оскаржують самих себе. Професор історії у Белградському університеті, закріпачений „державною рацією“, відомий уже нам Станосвіч, склав, за вимогою своїх владарів, цей нещасний документ, щоб виправдати офіційну Сербію.

Про переважну роль Дмитрієвіча маємо ще два визначні свідчення, що про них згадує й Моргардт, а саме Мегмедбачіча, одного з творців Тулузької постанови, безпосереднього учасника у самому замаху, що виконавши його переховувався у горах, а опісля, 25-го липня 1920 року, з'являється у Сараєві на урочисті похорони терористів, що їх останки було відкопано й надіслано з Чехії. На могилі своїх бойових товаришів, він згадує й прославляє їхнього ватажка, Апіса. З другого боку, Богічевіч заявляє, що йому відоме було визнання Дмитрієвіча про Сараєвське вбивство ще на процесі в Салоніках.

Биймо на один пункт. Дмитрієвіч є голова інформаційної служби при сербському генеральному штабі. В цьому характері він повинен працювати в близькому контакті з російським генеральним штабом, що його головним представником у Белграді є Артаманов, військовий аташе при Гартвігові.

АРТАМАНОВ

І ось нове свідчення, та до цього ще й головне.

Божін Зіміч ¹⁾ полковник сербської армії, республіканець, тепер на вигнанні, охотно згодився ствердити слова Габіновича й Бастаїча, уже скріплені іншими згідними заявами. Божін Зіміч був щирим приятелем Драгутіна Дмитрієвіча, що його він і з гордістю називає „наш Бакунін“.

„Апіс, — сказав він мені, — працював щоденно поспіль з російським військовим аташе Артамановим. Через Артаманова він взнав і

¹⁾ Божін Зіміч загадує надрукувати свої спогади про Сараєвський замах і процес в Салоніках.

наслідки Конопіцьких одвідин, що були дуже зрозумілі вже, вважаючи на саме хвилювання серед слав'янських студентів Австро-Угорщини після сербської перемоги у Балканській війні. Від Артаманова він довідався також, що на великих маневрах у Боснії буде брати участь і неаутономний архієпископ, австрійський престолонаступник.

„Самого Франц-Фердинанда він вважав за людину, що прогнала сербів з Албанії, з Дураццо, Скутарі, за людину, що хотіла знівечити Букарештський мирний договір. Його смерть — це збезголовлення австро-німецької військової камариллі, війну відкладено — ми (сербі) ще тоді не були готові, — або в протилежному разі, щоби то в разі передчасного вибуху війни, австрійські приготування не могли б бути доведені до кінця. А може це й допровадило б до загального повстання слав'ян в Австро-Угорщині.

Гіпотеза неаутономної війни була правдоподібна, і саме тому Апіс вважає за свій обов'язок, перш, ніж взятись за діло, порадитись з Артамановим. Він його познайомив з підготуванням до замаху. Російський військовий аташе відклав свою відповідь на кілька днів. Це було дослівно.

— Ідіть. Якщо вас заатакують, то не будете самі.

Протяг часу між запитом і відповіддю вказує, що Артаманов радився з своїми верхниками. І ким саме? Безсумнівно з Гартвігом. Гартвіг знав усе: у цьому був свято переконаний Апіс. Правдоподібно також і Петроград, де у Гартвіга були особисті друзі. А Сазонов? Цього не можемо казати. Політика посла не сходилась у всіх подробицях з політикою міністра.

„Артаманові була відома діяльність „Чорної Руки“. На мою думку, він то й дав їй біля 8.000 франків на сербську пропаганду в Австрії“.

Факти, що їх нам викриває Божін Зіміч, невідомі нікому, крім його самого.

Раніше чи пізніше — його категоричне свідчення буде формально стверджене й багатьма іншими. — Тільки-що тепер дізнаються, що один віденський журналіст зібрав також аналогічний матеріал, що його збирається опублікувати. Я не буду довго вагатись, а скажу одверто — матеріал цей (щоби то свідчення) належить одній людині — сербському республіканцеві, що тепер у руках своїх ворогів.

ПОДВІЙНА ГРА ПАШІЧА

Отже нитки змови тягнуться аж до Петрограду, а може й проходять якимсь загадковим способом і через Відень.

І як це можливо, щоби уряд сербський не знав нічого про те, що діялось у гуртку Єдність або Смерть — товаристві під головуванням сербського вищого офіцера, тайним, але „патріотичним“, що знає було компетентній владі та що „своєю діяльністю відповідало усім її замірам“, як це сказано в заяві, підписаній 28-го липня 1924 року, офіцерами, що їх було засуджено в Салоніцькому процесі? Навряд чи можна це припустити. Та є один факт, що допомагає усунути й цей сумнів. Данило Ілліч користувався з послуг десятка молодих та відданих йому революціонерів: Гаврило Пріжіп, Мегмедбачіч,

Грабеш. Чабріновіч, Поповіч, Чубріловіч, Ранчевіч. Та між ними був ще й один агент радикальної партії, цеб-то агент Пашіча, залізничний урядник Мілян Цігановіч. Зрештою, й Люба Йовановіч визнає, що його товариші, Пашіч та Протіч, тодішній міністер внутрішніх справ, знали дуже добре й про змовників і про саму змову.

Здається, що у Відні одержали навіть із самої Сербії попередження. Йован Йованович, сербський представник у Відні в 1914 році, на запити віденської преси, що до цього суперечного пункту, намагається виправдати свій уряд у статті, опублікованій 28 лютого 1924 року, в „Neues Wiener Tageblatt“ (Новий Віденський Щоденник), де всі слова добре обдумані — і тяжковиті! Довідавшись, що маневри австро-угорської армії відбудуться недалеко Сараєва в день сербської національної жалоби, та що на маневри (де серби будуть припустимі вороги) прибуде престолонаступник, цей дипломат, з своєї власної ініціативи відвідує високого цивільного комісара Боснії (тодішнього міністра фінансів) де-Білінського.

„Коло 5-го червня я удався до де-Білінського й освідчив йому, що австрійські маневри викличуть серед сербського населення велике невдоволення і будуть вважатись за провокацію. Маневри в таких обставинах, звичайно, дуже небезпечна справа. По-між молодими сербами може знайтись людина, що готова вистрілити з рушниці або револьверу — і не сліпим патроном. Та й ця куля може потрапити того, що її собі легковажить. Було-б далеко ліпше й раціональніше, щоби Франц-Фердинанд не приїздив до Сараєва та щоби маневри не відбувались ані в Боснії ані в день сербської поразки на Косовім полі... Де-Білінський прийняв мої слова до відома та відповів цілком безжурно, що у Боснії, поки-що, немає ніякого ворожого хвилювання“.

Де-Білінський, дивненький собі урядовець колишньої Австрії, що закінчив свою кар'єру державником Польської республіки (міністеріальний патріотизм буває часом і многобічний), здержався та не довів своєму товаришеві, міністерові закордонних справ, Бертхольдові, про пересторогу сербського представника. Німецькі автори приписували вину, ще доки взнали ці подробиці, злочинному недбальству Білінського. І фактично треба, було незвичайної байдужности в додаток до безмежно нахабної політичної провокації, щоб замах стався. Вїзд Франц-Фердинанда в столицю слав'янської країни, що перебувала у тривожному хвилюванні, було призначено на 28 червня, цеб-то в самий день національної сербської жалоби, що його відсвятковувано вже по-над 6 століть: Відов дан, річниця остаточної поразки, яку турки нанесли південним слав'янам на Косовім полі в 1389 році. Престолонаступник, що його так жорстоко ненавидів сербський нарід та що його сама присутність глибоко вражала, мусить переїздити у відкритому автомобілі вузькими вуличками. Нделько Чабіновіч уже кинув свою бомбу. Архікнязь і княгиня, не потраплені, ідуть далі встановленими улицями, щоб декілька хвилин пізніше загинути від револьверних куль Гаврила Пріжіпа. — Що-за нездатність збоку австрійської поліції, це й справді дивовижно. І божевільна гадка, що мимохить насувається — чи не шукали тут нагоди, щоб раз назавжди покінчити з сербами? — стає майже правдоподібною.

Яка-ж могла тут бути причина, що заставила Пашіча через своїх заступників у Белграді та Сараєві перестерегти Відень? Пашіч, передусім, вів і заставляв вести лише російську політику, а війни — він віддавна прагнув. Чій-же то він, що в серпні 1913 року говорив Богічевічеві: „Вже за першої балканської війни, я міг-би, щоб захопити Боснію й Герцоговіну, цілу справу довести до європейської війни; та отут мене лякали непомірні поступки (компенсації), що довелось-би зробити болгарам у Македонії...“ — А до Політіса, грецького делегата на міровій конференції в Букарешті (1913): „Половину справи вже виграно, до другої половини треба ще підготуватись — цеб-то кампанія проти Австрії“. Пашіч зовсім не рахувався з тим, що його вчинки суперечать планам Дмитрієвіча. Граючи, зрештою, нараз у де-кілька карт, він міг, в разі невдачі Сараєвського замаху, зарядити слідство та позбутись невігідних йому офіцерів, що належали до групи Апіса. Хто знає фізіономію і життя цього старого хитруна, що виріс за кулісами східньої політики, того це безсовісне крутістьство ніяк не здивує¹⁾.

Отже чотирі чинники, що сходяться в своїй меті, визначають Сараєвський замах: 1) ініціатива молодих юго-славських революціонерів-націоналістів; 2) російська провокація; 3) австрійська провокація і, нарешті, 4) інтрига Пашіча.

Самі факти знані вже всім. Воя Танкосіч доставив терористам зброю та бомби, що їх було зфабриковано у Крагуєвацькому державному арсеналі, й револьвери. Мілан Цігановіч був його помічником. Австрійське судове слідство вбачало пізніше в Цігановічу одного з головних винуватців. Пашіч висилає свого агента в Албанію. Він не смів з'явитись аж на Салоніцькому процесі і то, розуміється, в характері обвинувального свідка. Після цього процесу сербський уряд,

¹⁾ Никола Пашіч, інженер з фаху, нині по-над 80-літній дідок, ціле своє життя провів, користуючись змовою та провокацією, то відпираючись, де йому не на руку, своїх власних вчинків, то зраджуючи найкращі зачини довірливих товаришів. Молодий студент — у Швейцарії, — зв'язаний з основоположником радикально-революційної партії — Петром Тодоровічем, слухач Бакуніна в юго-славській групі (в Швейцарії), що про нього — так хоче легенда — противник Маркса, мов-би, сказав „цей мовчазний буде колись проводарем“. Революціонер, приятель тих радикалів, що 1883 року вивісили червоний прапор у Крагуєваці, Пашіч поборює надто поміркований, на його думку, соціалізм Марковича, одного з організаторів збройного виступу Тімоцьких селян, а нарешті й залишає своїх бойових товаришів та переходить до Болгарії. Противник, а потім міністер Мілана, заплутаний в змові проти цього короля, випирається всіх і всього та видає своїх спільників. Спочатку ворог, а опісля союзник могутніх консервативних аграріїв, підкуплений королем Олександром Обреновічем (як відомо, сумою в 40.000 фр.), щоб провалити закона про публічні зібрання, ухваленного його власною партією, багато разів здискредитований, що знов поставлений на ноги наївним Протічем, якого він, нарешті, мабуть в нагороду, виключає з політичного життя, однаково потрібний обом династіям, що провадили дві протилежні політики, незмінний міністер закордонних справ, цеб-то роздавач секретних фондів, концесіонер копалин та корисних підприємств, майже вічний президент державної Ради, з необмеженими, на склоні свого життя, диктаторськими правами. Пашіч був схарактеризований одним своїм старим другом і товаришем, а саме Стояком Протічем, як „батько корупції (хабарництва)“.

виставивши йому паспорта на ім'я Даніловича, висилає його до Америки. Що до Танкосіча, то Белградський кабінет, визнавши його офіційно винуватцем, наказав його заарештувати. Негайно після вибуху війни Танкосіча було звільнено. Він погіб, змагаючись під час сербського відступу в вересні 1915 року. Його могилу в Терстеніку було зневажено австрійськими солдатами.

З Сараєва Гаврило Пріжіп, що йому не вистачало грошей, телеграфує до Цігановича: „Шлюб відбудеться завтра, надіслать потрібні кошти“. Ціганович, одержавши телеграму, йде з нею до Танкосіча, а звідтіля з рекомендацією останнього до полковника генерального штабу, Лозіча, секретаря товариства Єдиність або Смерть, який негайно і передає йому біля тисячі динарів. Ця сума покрила останні видатки на це криваве діло.

Гаврило Пріжіп був тоді 19-літній юнак, брюнет, маленький на зріст, серйозний, великий читальник, палкий, зосереджений ентузіаст. Він ішов свідомо на муки й знущання. На процесі виступав сміливо, жаліючи тільки вбивства княгині „невинної жінки“. Він, Грабеш і Чабріновіч були ще замолоді до ешафоту... усі три померли в чеській в'язниці 1918 року. В'язниця може вбити так самісінько, як і шибениця.

Шибеницю було виставлено лише для Данила Ілліча й двох його товаришів.

САЛОНІЦЬКИЙ ЕПІЛОГ

Процес у Салоніках, що його відгуки про політичне життя Королівства Сербів, Кроатів та Словінців ще й досі не затихли — це справжній епілог Сараєвської драми, епілог і другої військової розправи — жорстокого вбивства у Конаці (1903), Уже за Конопіцьких олвідин свідомі елементи товариства Єдність або Смерть поборювали хабарницький режим, встановлений Пашичем у Македонії. Король Петро підбадьорював опозицію, та, нарешті, уступаючи людині з Петрограду, цеб-то Гартвігові, мусив зректися престолу на користь свого сина Олександра, теперішнього короля. Товариство Єдність або Смерть стає відтоді республіканським.

В 1916 році сербський уряд знайшов собі пристанище на острові Корфу. Лиш декілька сербських загонів змагалось ще на фронті, довкола Салонік, під верховним командуванням ген. Сарац. Тимчасом Пашич, король Олександр і Люба Йовановіч арештують похалцем, від 10 до 30 грудня, більшу частину республіканських офіцерів, що були згруповані довкола Апіса. Арештованих обвинувачено перед Сараєм в поразництві та зраді: немов-би вони промишляли відкрити австро-німецькій армії антантівський фронт. Та цей безпідставний закид не міг довго вдержатись, тому-то й оскарження висуває новий, цілковито вигаданий аргумент, цеб-то змову проти князя-регента Олександра. Перед російським урядом — тоді ще царський уряд — Чорну Руку було змальовано, як суто-революційне товариство, а пізніше Керенському вказувано уже на її австрофільські почуття. Скандалічним процесом у Салоніках керував один з вищих сербських офіцерів, а саме Мічіч, конацький змовник та особистий ворог оскаржених. Тут ходило,

головно, о те, щоб легальним способом позбутися Дмитрієвіча-Апіса¹⁾. Цього усунення вимагали, передусім, дискредитація монархії, особистий престиж республіканського ватажка, його роля в Сараєвській змові та участі самого уряд у цій справі. Наприкінці 1916 р., ще перед збройним виступом Сполучених Штатів, перемога центральних держав здавалась усім правдоподібною. Та все-ж таки Австрія, ослаблена війною, пропонує союзникам тайні пересправи. І тут можна припустити, що Пашіч, згоджуючись на це або готовлячись до цього кроку, дуже добре розумів, що настане день, коли присутність Дмитрієвіча у сербському генеральному штабі буде йому не на руку. Дмитрієвіча, його співробітника Малоабіча, коменданта артилерії Воловіча і чотирьох офіцерів — ці останні згодом помилувані — було засуджено на смерть; крім того, винесено ще 7 присудів (з яких 3 позаочних) на довгі роки примусової праці.

Тимчасом вибухає російська революція. Міністер закордонних справ в кабінеті Керенського Терещенко, щоб не припустити до страти трьох республіканців, вмішується у цю справу. Ультимативну ноту тодішнього російського уряду та аналогічну французького доручено в Салоніках з навмисним запізненням. Дмитрієвіча, Малоабіча та Воловіча розстріляно 13 червня 1917 р.

Англійському журналістові Скотусу Вияторові, що його це юридичне вбивство невимовно хвилювало, було з'ясовано Протічем, колишнім сербським міністром, а саме, що існує документ за підписом Дмитрієвіча, у якому цей останній зрікається всякої ласки, щоб-то помилування. Можна догадатись, що це за документ. І ще кілька раз Протіч у своєму журналі розводиться аналогічно. Звільнений від цієї примари двадцятьма кулями, що потрапили в Апіса, Белградський уряд міг вже цілком спокійно доводити свою невинність.

І він її доводить ще й тепер, а навіть підготовлює нову збірку документів, щоб-то Криваво-червону книгу про джерела та причини війни. Уряд цей загадує також видати стенограми з Салоніцького процесу, що їх десь тепер якимсь чудесним способом віднайдено.

Що до російського імперіялізму — йому цієї невинности більше не треба.

А все-ж таки цей епізод велетенського двобою імперіялістичних коаліцій доволі яскраво освітлюється.

¹⁾ Генерал Петро Жівковіч, комендант королівської гвардії, ще й досі на службі, довірочна людина короля, вже давніше намагався вбити Апіса. Про цю історію існує докладний документ.

О. ДОСВІТНІЙ

Нотатки мандрівника

НІМЕЧЧИНА

1

Радянський потяг протинав морозне повітря. Лагідно хрумкаючи — мчав до кордону. Нещедра електрика вагону навіває сон. Приятелі попростягалися на наших вагонових добрячих ослонах і пілках. Ніби сплять.

Один, час від часу, поправляє пенсне та незручну валізу під головами; другий — автоматично крутить між пальцями хризантему. Всі мовчать. Але не сплять. Удають лише. Внутрішнє нервуються.

— Та! — пирхає носом і крутить головою приятель візаві, одгоняючи тютюновий дим запашних наших цигарок, що безупинно зменшують своє число в моїй коробочці під боком.

— Олесь! кинь палити свої смердючі цигарки! — врешті не витерпів той, що пирхав носом. — Здурів, чи що? бач, які хмари напустив — дихати не можна... Невже всю дорогу будуть такі муки? Це-ж насильство над некурящим!..

— Чудак! Це-ж вагон для курящих. Не буду я палити, інші палять. Хіба від того легше буде?..

Приятель мовчки пирхає носом і підложеною під головою рукою ще нервовіше закрутив, мов флюгер, хризантемою.

Потяг лагідно хрумкає колесами. Тихо, спокійно.

2

В пакгаузі таможні здибалися всі закордонники. Ось четверо чоловіків і три жінки східного типу, суворий німець, кілька радянських обличь, кілька громадян їдуть до родичів гостювать до Риги.

І нас трое.

Уважно, чемно переводиться контроль річей... Політконтроль оглядає наше книжкове добро.

„Червоний шлях“ ... — „Красный путь“ — перекладає голосно. „Гарт“ — „Закал“...

Чемно усміхається.

— Можна.

Знову потяг рушає. На кордоні перевірка паспортів. Латвійська жандармерія, — перегляд річей, чомусь особливий інтерес до газет. Невже такий голод у них на пресу?.. Суперечки з латвійським офіцером службовця, що забув взяти охоронну грамоту.

За кілька верстов лишився новий світ. — Потяг вривався в старий світ, що одягнув новеньку англійську уніформу, блискучі гудзики й назвав себе латвійською республікою.

Станція Зілупе. Буфет з латвійським мутненьким кваском-пивом, лати замість карбованців, кіоски з літературою.

Чим тут живуть люди?

„Кіоск“.

— Прошу говорити по-російськи, — лагідно шамкотить баринька в старенькому бурнусі, — бо я така латишка, як і ви, — заявляє господарка кіоску, пані з колишніх людей.

„Народная Мысль“ — орган „ліберальної“ єврейської думки.

Шпальти цього ліберального органу „розважають своїх обездолених, колишніх людей“, що мріють повернутися до керування „измученной родиною“, тим, як бідолашний король Георг V повинен був скоротити свого циркульника, який що-раз на рік зачісував його для „параду“; розповідаючи про те, як колись „замучені графи кардинальської Франції жили в злиднях, давали останнє на визволення від змовців на Кардинальський престол“, про те, як „завідатель комінтерном“ Стеклов заправляє „Великою Неділимую“. Брудні пасквілі цієї газетки, весь застарілий порошок третьорядних бульварних публіцистів, перетираються на шпальтах дрібненькими нісенітницями, за відомостями „од власних кореспондентів“ (?) з Радянської Росії. Все це характеризує й саму країну, що дає притулок такому органу „ліберальної думки“.

Рига — столиця Латвії. На станції повно людей різних національностей, навіть персіян і індусів. Всі вони їдуть на Захід через Латвію.

Польща вбачає в кожному, хто хоче переїхати через неї, більшовика. Цим користуються латиші й литовці, маючи з переїжджик деякий матеріальний зиск.

3

Духота, тіснота. Дехто пропонує лишитися на добу в Ризі — подивитися „палац чорних“ — лицарську епоху. Це підтримує й носильщик — він радий до послуг, він матиме з цього заробіток і від пасажирів і від готелю, що правлять за добу постою в три рази дорожче, як в кращому готелі Москви.

Але що нам Рига? — Даєш Європу! Провінцію ми й у себе побачимо, а колонії ми зможемо дослідити характернішого типу далі на Захід... Перед нами ще Чехія...

Латвія таки добула десь комплекти вузькоколієвих вагончиків, розхитаних, порепаних, з гостиними щілинами для вітерцю...

Сідаємо в один з них і під прохолоду настирливого вітру, що гуляє всюди — „мчимося“ в напрямку Німеччини.

Наш сусід — німець, купець. Увесь час він уважно розглядає свій гандльбух, студіюючи класифікацію своїх вояжових крамів та їхню хемічно-технічну якість.

Нарешті забалакав: „Чому ви так веселі? Адже ви — росіяни? Певно тому, що вирвались з більшовицького раю?“

Ми пояснюємо: нам приємно, радісно почувати міць нашої радянської країни...

Німець кисло усміхається.

— М-да... — відповідає, — але-ж чим ваш край міцний? Ось наш (тоб-то Німеччина), — то инша справа! — І він показує нам білого металю марку.

У відповідь — приятель дзенкає коповиком щирого срібла з малюнком робітника, що б'є по ковадлу молотом...

Німець здивовано переглядає, дзенкає ним, морщить лоба. Кисло усміхається. Стає на диво говорливий, питає про торгівлю й т. и. В його словах чути, що він не задоволений гандлем в Латвії й Литві, що йому хочеться їхати з крамом до СРСР.

— Ну й чому-ж не їдете?

— Е, — пихкнув цигаркою. — Знаємо вашу свободу. Ваш неп скаже мені, як я зароблю: „А ну, лишень давай твої долари, давай твої червінці сюди“... і він зручним рухом прикащика погріб рукою в долоню зі столика порох, демонструючи, як у його будуть забирати долари... Ми сміялися з його наївності. Сміявся й він, обтрушуючи забруднені долоні.

За півдоби потяг протягнув нас через Латвію й Литву, що різниться від Латвії хіба тим, що тут носять блакитну французьку уніформу... і доніс до Німеччини.

Старий кордон Ейдкунен.

Уважний німецький перегляд річей. З когось зідрали мито за десяток цигарок, з когось за фунт ковбаси... Взагалі, німці дуже уважні. Люблять точність... Раз не можна перевозити без мита цигарки й т. и., — плати й за 10 штук, коли забув їх взяти з валізи до кешені...

Воно дрібниця — а з дрібниць складається бюджет. Хіба-ж можна ображатися через це на німецьку „точність“? Що там колись з бюджета викинеться сотні мільйонів „золотих“ марок рурським підприємцям або провокаторам — це-ж дурниця для держави!... Головне, точність щоб була й зиск з усякої можливості.

Зате: „трах-трах-трах“ і потяг рушив на Берлін... Чистенькі мініатюрні вагончики з зіпсованими електричними лихтариками в купе — зціпили колодами сидячих пасажирів, замкнули в душних коморках сплячих (хто спальні мав) і — гайда.

Правда, що вночі при переїзді данцізького району (коридору) — польські жандарі охороняли спокій пасажирів та перевіряли міць замкнених дверей — то нічого. Це-ж робиться все для спокою.

4

Ранок показав пасажирам у вікна мирний ландшафт Дейтшлянда. Смутні сірі хутірці, завмерлі містечка й їхні станції, прилизані нивки й гайки, рівненські рівчачки та ґрунтові шляхи. Сніг зник. Мокрою зеленню сумує земля.

Тут використано кожний шматочок, тут доглянуто кожен рівчак.

Та й диво-б було, коли-б цю мініатюрність при капіталістично-розвиненій промисловості не доглянули! Що-ж робити тоді?

А ну — поспробуй у нас доглянути ці обшири шостої частини земної кулі — при мало розвиненій на обсяг території промисловості! А проте німці ще й тепер тягають людьми на станціях вози замість наших зручних платформок. Німці й тепер (як і вся Європа) мучать людей в своїх дитячо-мініатюрних вагонах...

Далеко їм до нас.

Однаке, ось уже й Берлін. Туман з димом розтинає на показ сірі, приліплені один до одного, околиціні будинки, що почорніли від цих постійних хмар. Сумні сірі будинки виблискують через недоладні малі вікна електрикою (це вдень), і потяг — стоп. Прийшов точно на $\frac{3}{4}$ години пізніше розпису потягів. Нічого не зробиш: європейська точність... Не нам рівня.

5

Одноманітні 4-5-поверхові будинки. На вулицях безупинно сновигають авто, трамваї, автобуси, гуркотить підземна залізниця. Здається, увесь Берлін їздить з одного району в другий, бо підземка, автобуси, трамваї, — все це переповнено. Куди вони їздять? Що вони роблять? Де добувають грошей?

Берлін... Центр великих технічних досягнень, центр торгівлі.

Він породжує силу-силенну різноманітних агентів, перекупців, вояжерів, акціонерів, компаній. Ці можливості дають навіть службовцю, що заощадив невеличку копійку, пустити її в рух, увійшовши негласно в компанію яких-будь „вільних“ приятелів.

Так складається той дрібний капітал по мізерних компаніях, що рухають торгівлю й різні видовища. Вся ця братва переповнює Берлін з його кафе, рестораціями й всіма видовищами та розпустою.

Гонитва за легкою розвагою цих паразитарних елементів утворила у Берліні, як і у всіх великих містах Німеччини, силу різноманітних кафе, кабаре, шантанів, нічних притонів.

Увесь Берлін оплутано театрами, як називають тут „Рев'ю“. Це щось подібне до американських мініатюр, лише з вищим смаком розпусти. Зміст цих Рев'ю всюди майже один, лише з різними відтінками „французького балету“, де неодмінно закінчується виходом

майже голої жінки, похабно - бульварний гумор - сатира, етюд сексуальності — еротики: променад модного убрання (в цьому конкуренція між всіма „Рев'ю“), а ще трошки мілітаристичного духу „салдатики-дітвора“. Навіть великий німецький театр (і ти, Бруте?) став на шлях цих Рев'ю.

Кафе, ресторації — з відповідною музикою, напоями й повіями різних станів. Все це, — не тайком! Все це узаконено, — все під захистом влади й доглядачів порядку буржуазної Німеччини.

Тут не говориться про робітництво, яке приникло в околицях, якому не до фешенебельної розпусти „вищих“ верств, яке безупинно несе тягар і кuje по-між себе велике майбутнє.

6

Після того, як провчили готелі й дали зрозуміти, що воно таке німецька „точність“, „чемність“, „акуратність“ і т. и., швидко зорієнтувавшись — ви знайшли собі „родной“ пансіон.

Правда, це клуб всіх „обездоленних“ судбами „родной страны“.

Тут можна здібати й найрисковитішого спекулянта валюти, і професора, і просто собі купця - болгарина та голандця - дільця, що має півквартала будинків у Берліні й чомусь тут живе; і переселенця до Америки, що чекає другий рік на візу, і службовця, і поета, що живе на проценти від внеску до банку.

Одним словом — інтернаціонал соціального стану й професій.

Привабливо й спокійно. Що часом у вашому замкненому сакво-яжі портфель випадково опиниться зі споду зверху та дивом буде одчинений, і з нього зникне план Берліна — то - ж дурниця: не треба було приходити додому невчасно, тоді - б було все як - слід і він - би був на місці й замкнений... а про план Берліна? — так він - же випадково зник: Ви - ж на другий день його знову там знайдете!

Проте, не треба турбуватися за їжу й т. и.: господарка — така прихильниця взагалі до людей літератури, взяла з нас дуже дешево (принаймні, так кажуть), і, знаючи звичку (не німецьку) завше являтися додому не тоді, коли це звичаями положено, — швидко замовила для нас ключі од всіх запорів, що так чотирьохкратно замикаються в Німеччині.

Одним словом — „дешевле, лучше, чем везде“.

От неприємно лише робітникам (служкам) готелю. Вони не мають спочинку. Працюють сім днів на тиждень круглий рік, при роботі на добу по 16-18 (мінімум 14 — 15). Вони платні не дістають, а скільки буде ласка постояльца дати за послуги, ніякої тобі профосвіти, освіти, охорони праці й т. и. заходів і турбот.

7

Всюди на вулицях, в їдальнях, пиварнях, кафе, рестораціях, театрах — сила жінок. Не дивно, що їх сила, а те, що розважливо вони гають час. Чемні, навіть не нафарбовані — дивно. Невже - ж тут так багато ледащ, що животіють на засоби своїх чоловіків й тиняються від нудьги всюди, де лише людська нога ступить?

То так спочатку. В дійсності це не ледаща, — це теж перекупки, комісіонерки, та торгівки — але власним тілом... Повії.

„Чесні“ жінки своїх чоловіків — ото, бач, в проходці з собаками на ремінцях — то їхня розвага в час відсутности „супругів“.

Чому така сила протитуції?

Умови буржуазного ладу, що творять паразитів і безробіття, зроджують, з одного боку, величезну касту згнилих розпусників, з другого — дають простір до проституції, до шукання заробітку власним тілом.

Весь цей гнійник, що в спекуляції, розпусті й керуванні життєм на тілі трудящої Німеччини, викрив і викриває своїм талановитим пензлем великий німецький художник, комуніст Георг Грос.

В своїх малюнках, які може й є незрозумілі для деякого, хто не знає німецьких обставин — Грос, Шліхтер і ціла генерація молодших художників, малярів в образотворчості малюнку-штриху, викривають все паскудство буржуазного ладу й його побуту.

Тому не дивно, що уряд завів нові параграфи закону про малярів. Він садить їх до тюрми, штрафує на десятки тисяч марок, конфіскує малюнки, через поліцію завів контролю над тим, що вони малюють, і силою різних махінацій намагається задушити їхню творчість.

Однак цей герць по-між урядом і цими малярами не спинає їхньої роботи. Вони в творчості своїй ще запальніше, мов у дзеркалі, відбивають класові взаємини, що існують в Німеччині, допомагаючи робітництву викривати перед трудящими масами весь той глум, паскудство, насильство й комедійне керівниче животіння, що провадять гнобителі та їхні льокаї — соціал-зрадники.

Цей бік творчости Німеччини затьмарює своєю величністю малярство дожовтневої Росії та сучасної Європи разом.

8

„Нашу техніку й художність творів і буржуазія визнає за найдосконалішу серед сучасної Європи. Однак нам не можна потрапити ні до музеїв, ні до виставок, що влаштовують відповідні урядові органи. Зате ми серед робітництва маємо аудиторію. Я особисто не вибираюся з конфіскації і штрафів за „образу нації“, „парламенту“, за антимораль і т. и. Але це роботи не спинає. Нас любить робітництво, для його живемо. Ми навіть не чіпаємо уряду і всього того згнилого „народу“ — перекупців, спекулянтів і фабрикантів, що його тримає сучасне урядування, що й котиться до монархії. Ми тільки влучно їх змальовуємо для робітничих мас та ті умовини, що серед них живе робітництво. Отже кожен може бачити це навкруги. Чому не можна передавати це в малюнкові?“.

Тов. Грос усміхнувся.

— Ось маєте, — лагідно провадив він далі: — раз, два, три альбоми, дев'ять, десять, сорок малюнків, конфіскованих урядом.

— Однак, хіба цим спиниш хід подій, що насуваються знову й що їх пощастило їм здушити протягом цих сіми років?

— Вже сьома година, треба поспішати на демонстрацію. Сьогодні-ж робітництво зустрічає Мюгзама.

Ми теж поспішали. Ще по шклянці чаю з тонкого фарфору чашечок, зроблених руками робітників порцелянових підприємств,— і гайда.

Євген хекає й одкашлюється, одкладаючи на бік альбом.

Валер'ян чихає носом і нервово одкидає вилами пальців волосся на голові, що пасмами лізе з лоба, подивитися малюнок на столі перед ним.

А Павло, тендітно, пальчиками поправляє пенсне, що чомусь в час розмови зсовується з носа.

Чудасія! все нервується.

9

Площу вже запруджено людям.

Автомобіль і трамвай чи автобус, ані ткнуся. — Нікуди.

Звислі зі струнких стовбурів блакитні пазури промінням електрики запалили все; тисячі робітничих голів, що над ними маячать червоні прапори, виблискуючи золотими зірками, серпами й молотами. Сотні поліційських лакованих касок кінної жандармерії, щітки блискучих штиків пішої сторожі.

Мов у вулику — шум...

— Геть кровопивців. Амністію сімом тисячам! Хай живе Радянська Німеччина.

Перелякані обивателі, що випадково спинилися на панелі, нервово, незвично для німців кидають очима праворуч, ліворуч, назад. Але всюди — кремезні стіни сірих, змарнілих облич робітників і робітниць, очі яких блищать ненавистю, відвагою, зважливістю.

— Ми молодая гвардія робітників, селян! — несеться з протилежної вулиці. Тисячі юнацьких голосів.

— Чого-б ото я перся дивитися на якогось там випущеного арештанта? — кидає в повітря сонна, обрешкла пика одгодованого черева.

— Що? Чого? Ах ти-ж паскудо, спекулянтське стерво, мерзота! Ти, грім твоїй матері, подлюка, оце вийшов у проходку після розпутнього дня ще й мермекаєш?

І пішло й пішло. Обличчя робітниці пашисть ненавистю. Кулаки робітника її сусіда стискаються й він сунеться до панелі, до переляканого черева.

Грім інтернаціоналу розтинає площу...

— „Хай живе робітнича революція!“.

Гам змішується в погрозовий шум прибоїв моря...

На авто повагом їдуть товариші.

Капелюхи-кепі замаячили в тисячах кістлявих рук над головами.

— „Ми молодая гвардія селян, робітників!“.

Вигукує загін юнацьких голосів в такт маршу своїх шеревів.

10

За часи революційного буяння в Німеччині літературні творчі захоплено ставали на бік робітничого (комуністичного) руху. Одначе коли німецьким капіталістам пощастило здушити революцію — вся ця братія відійшла в табор соціал-угодовців, а де-хто покотився й далі до німецьких націоналістів.

Капіталістичні бутер-броди, соціал-угодовські теки й різні привілеї, що мала буржуазія, притягнули до себе й „революційних“ літераторів. Пануюча класа — буржуазія тепер має з них своїх ідеологів.

Тут яскраво виявилася хитка психологія міщанина інтелігента, що хотів погратися трошечки в пролетарську революцію, а потім раптом захитався й перекинувся до буржуазії.

Цього вимагала буржуазія й від інших творців.

— Ми хочемо творця слова — Мюгзама, але без червоної голови — писала одна націоналістична газета в звязку зі звільненням Мюгзама.

Таким чином в той час, як революційне мистецтво-малярство йде наперед, революційна література пішла назад. Толери пішли праворуч і серед лівих лав лишилося кілька на всю Німеччину витриманих борців — Бехер, Юнк.

Німеччина творча зрадила революції й лишила пролетаріят майже без мистецтва боротьби за долю пригноблених.

11

Німеччина хвалилася своєю радіо-виставкою. Дійсно, вона варта того.

Величезний дерев'яний павільйон з балконом другого поверху, набитий тисячами люду. Невеличкі кіоски тягнуться в кілька шерэг з кінця в кінець. В кожному з них — виставлено яка-будь частка, чи цілі приладдя, машини різних вжитків радіо. Пароходів, аеропланові, аеростатові, цепелінові каюти — з радіо, копія радіо-каюти цепеліна, якого Америка подарувала собі по версальській угоді і який того року полетів до Сполучених Штатів, що не можуть ще й досі дати собі ради: що з ним робити?

Різноманітніші частини та всякі винаходи й удосконалення радіо. Ось тобі кіоск механічних і технічних приладь, там конструктивні моделі новітніх башт, антен; ось збоку приліпився маленький кіоск з радіо-пляшками. Весь апарат коштує 2 — 5 марок. Він міститься на звичайній пляшці. Зайшов до крамниці, спитав пляшку „вина з радіо“, випив Солодке, і ти маєш — пляшку з пририхтованим апаратом.

Правда, тобі треба буде побачити в другому кіоску ще наушники, а далі штепсель, а там хатню антену, щоб знати, як все це прилаштувати... бо кожен вигадав якусь частину, без якої часом з пляшки не почуєш нічого, а господар пляшки чи продавець її — повинен купити у винахідника друге відповідне приладдя...

Але гримнула музика... З пририхтованих на горі двох різнобічних рупорів — лунає симфонія Вагнеровського „Лоенгріна“. То пустили

через рупор радіо музику... Одночасно й на вулиці з пририхтованих на даху цього величезного дерев'яного ательє рупорів — на кілька вулиць навкруги гримить музика в дрібніших згукових деталях...

Коли хочеш зайти в кабінку радіо-концертів (яких розплодилось скрізь по Німеччині), візьми каталог, надінь навушники, включись в любий №, що тобі хочеться слухати. Навіть до театру не треба. Або поставив собі в дитячій кімнаті радіо-рупор — і дівтора, лежучи в ліжкові, засипатиме під приємне оповідання казочок, що там десь хтось старечим голосом розповідає в певний час дня сотень тисяч діток.

Наш проводир, член комуністичної партії Німеччини, сам був механик радіографії, працював все життя з хлопчика на механічних заводах, де залишив свій слух. Це, а також його активність як комуніста, що в свій час відмовився йти на імперіалістичну війну — не сприяють можливості до праці „вільного найму“. Тому він почав майструвати сам. За останні роки він удосконалював радіо... Врешті він винайшов, — як можна вживати радіо, як механічно-технічну силу з передачею й захопленням радіохвиль. Він вигадав апарат, що може без вжитку спеціальних машин одночасно бути в пригоді як радіо-апарат для слуху, депешування, музики й як механічної машини грамофону. Чотири моменти вжитку радіо. Цей невеличкий апарат коштує на наші гроші 20 червінців.

Він одержав патент. В компанії з другим своїм товаришем — одкрив майстерню й тепер виготовляє ці апарати для торгових підприємств. Він з К-о теж мав на виставці свій павільйон. Правда, його павільйон і мав всього, що апарат на столику...

— Ну, а як ваше підприємство, ваша К-о чи не перешкоджає вашим партійним переконанням і роботі... бо якось дивно: винаходець, підприємець, так-би мовити акціонер (К-о) — і разом член компартії...

— Нічого. Не забудьте, що ми фабрики не маємо, а самі в кількох працюємо й заробіток ділимо по-між себе, заробляємо ніби від „хазяїна“. А коли й буде настільки грошей, що будемо поширювати підприємство до фабрики — то що ж? — вона буде комуністична фабрика... Це буде добре... Все одно нам колись треба буде будувати свої фабрики... Різниця лише буде та, коли візьмемо владу, а ми її таки візьмемо... то свою фабрику не доведеться націоналізувати — вона вже буде сама собою націоналізована... Чи може боїтеся, що це схибить мене з комуністичного шляху?... Ого! — він весело усмінувся й потер руки.

— Я вже 20 років комуніст, не соціаліст, а комуніст. І хоч не був на війні, а володіти рушницею добре вмію... Та й радіо в тім часі не пошкодить...

Візьмемо! Хай хоч як крутиться буржуазія... а візьмемо!

Якось дивно було слухати таке від „фабриканта“...

Прокидався син сенатора, верховного прокурора одної республіки Німеччини, комуніст, поет, літератор, що активно бореться з „татом“, і перманентно пересиджує в тюрмі... Згадується професура — люди науки, що теж ділять разом долю революціонерів робітничої класи в умовах жорстокого поліцейського режиму монархо-буржуазно-„соціалістичного“ уряду.

— Такі умови країни розвинуеного капіталізму, досконалої техніки й великої промисловости. Вони утворюють таку диференціацію різних верств громадянства — яка мимохіть тягне, або, туди або сюди. І розумніші, чесніші з них ідуть в робітничі комуністичні лави.

12

Раз з радянської країни — значить більшовик. Раз більшовик — значить червона пошесть. Раз пошесть — значить на фабрику капіталіста попасти зась: слуги капіталу вхід забороняють... Знаємо, що ви там будете робити. Знаємо, що тут не оглядом пахне й т. и. і т. и.

Соціал-демократи, що стоять на чолі кооперативного товариства великого споживчого підприємства — трохи вагалися... Потім стало соромно. Подумали, не сказали: „так соромно-ж буде одмовити“ — подумают, що ми боїмося комунізму... Адже-ж ми теж прагнемо до нього. Але зиркнули до контори, чи нема кого з охранки з заготовленим наказом не пускати. Ні, не було.

Тільки швиденько, швиденько. І чорняві вусики а la Wilhelm, з вертлявими рухами фармазонщика, виявляючи чемність — повели...

Фабрика годує що-дня хлібом і іншими споживчими виробами півмільйона берлінського населення. Правда, білий хліб, бісквіти, цукерки, вино, мінеральні води, сир, масло — не вживають робітники, навіть ті, що на фабриці — зате „населення“ Берліну годується...

Механізовано, машинізовано чудово, навіть один робітник на авто-вагонетці перевозить що-години до склепів і звідти до фабричних цехів до 15.000 кіло різного продукту... Добре мусить робити...

Зате кваліфікований робітник дістає 80 — 100 марок місячно, звичайно 45 — 60.

Робота 9 — 10 годин.

— От тільки життя трохи дорогувате: квартира (без світла, опалу) мінімум 13 — 18 марок за містом, переїзд забирає до 10 марок, обід 30 марок, так що на вечерю й сніданок, хоча-б на картоплю, та на світло, паливо, одержу і т. и., не вистачає, а хто має родину, зовсім кепсько, нема, хоч тут що... Тяжкувато! та й на випадок хвороби чи що. Тоді просто заріз. Безробітному краще, — той, принаймні, має всі підстави десь кинутися сторч головою в канал чи ще яким способом позбавитись цих мук, а робочому, хто має „щастя“ робити, гірше: — і роби до нестями і все-ж голодний, холодний, а дивлючись на родину, що пухне, або йде на шлях повій, просто жах бере...

— Ох! ні таки, що не кажіть, а безробітним краще... А тут, як на гріх, що-дня куди не кинь, пики з трьохповерховими шиями, мов у бугая, ресторанчики з ними, театри, по вулицях скрізь все вони... ну просто диво з чого вони живуть... їм не до каналу...

— Так це-ж кооперативна фабрика, соціялісти керують нею... — Чому-ж вони того... Так погано коло вас ходять...

— А грім його з блискавкою забий. Кажуть, що іншим ще гірше. От кажуть, знаєш, що в Берліні завше до 70.000 безробітних... Тим ще гірше... Будь задоволений з цього, коли не хочеш серед їхніх лав опинитися...

Машиніст боязко спинив машину, тяжко зітхнув, подумав щось, кивнув головою у бік сусіда, що мовчазно усміхався й безперестанку шарудів рогачиком в кав'ярняному заслоні — й стиха промовив:

— Той те-ж каже... — і не договорив. Сусід на момент одхилився од свого заслону, ляснув по спині машиніста — весело промовив:

— Ничефо! — й додав по-німецьки до нього: — ти брат тільки з нами тримайся... всі ці бугаї до чорта полетять.

— Капуста! — ніби рекомендуючи приятеля додав він нам, мотнувши головою у бік машиніста й кивнувши нам вітання, взявся знову за свій рогачик...

Переходячи без денного світла контору, освітлену електрикою, у вічі кинулися десяток голів і їхні зігнуті спини над величезними столами, запруженими статистичними картками, книгами... Деякі мовчазно підвелися, зиркнули сонними, виснаженими безмисними очима й знову похилилися до роботи...

Ці теж працювали. Чи вони думали взагалі. Тяжко сказати. Але що вони не хотіли опинитися в шерегах армії безробітних, це — ясно.

Особливо ота дівчина з червоно жовтим прядивом волосся й смугами під очима. Вона, напевне, не здає позиції перед страшною бідой, а її шовковий контуш каже, що вона вміє боротися за життя й знає не одно „кафе“, не один готель, не одну вулицю осяяну яскравою електрикою ночі...

То теж боротьба...

13

Довійськовий німецький капіталізм так переріс, що вилазив вже з своїх державних меж. Він не міг задовольнитися своїми колоніями і гадюкою увиваючись навкруги колоній, що належали до інших держав, пролазив в країни з малорозвиненою промисловістю. Там він спіткався з гадюками капіталізму інших імперіялістичних країн. Ці спрути намагалися розміститися на просторах тих територій. Одначе вони завважали один одному створити кубельце. Кожен хотів мати вільне сідало. Гадюче сичання один на одного врешті закінчилося тим, що ці змії сплелися в запеклому герцю смертельної боротьби. Вибухла війна. В герць, могутній капіталізм втягнув, примусив — своїх підданців, захопивши разом у це коло й ті народи, серед яких пішла запекла бійка, цих чужоземних капіталістичних спрутів.

І цілий майже світ закрутився в танкові смертельного бою.

Подолали спрути інших держав, і німецький капіталістичний звір тепер одпочиває, притиснутий на власній території. Тепер він мусить ссати кров для свого животія й нової м'яси з своїх підданців-трудящих мас, силою яких в свій час намагався здолати інших спрутів. Відпочиває й ссе кров з свого робітника. Робітнича класа Німеччини, за прикладом колишньої Росії, а тепер СРСР, намагалася вислизнути з обіймів цього спрута. На допомогу своєму вчорашньому ворогові — німецькому спрутові — кинулися інші чужоземні спрути — й не дали робітництву подолати, втопивши борців за долю трудящих в морі крові.

— Найкращі ватажки робітничої класи лежать мертві тілом на кладовищі Берліну.

Низенькі зелені могилки щільно притислися одна біля одної, як у свій час в борні щільною лавою йшли на білі і ті, кого хоронять вони під собою.

Карл Лібкнехт, Роза Люксембург—в середині, рядом і збоку та в дальших шерегах могилوک—ще трицять шість ватажків-борців великого повстання за комунізм.

Низенька дротяна горожа навколо, постійні живі квіти на могилах...

Ця приступна скромна фортеця хоронить відважних борців за диктатуру пролетаріату.

Це центр постійних думок робітничої Німеччини. Він нагадує їй, як треба не жалкувати життям за велике майбутнє, за робітництво... особливо тоді, коли вирішається його доля.

І робітнича класа Німеччини це добре розуміє.

14

Карл Лібкнехт був не лише великий революціонер-політик і стратег робітничої класи: це була універсальна людина, марксист, історик і знавець мистецтва майже всіх культур. Він вивчав їх, накидаючи шерег критичних заміток; він слідував за всіма літературами, намагаючись читати їх в оригіналах. Він вивчав мови й зі словниками здолав труднощі філософічно-літературні. В одному листі до сина, що ще не увійшов в друковані збірки, К. Лібкнехт пише йому про одну зі стародавніх книжок, яку він радить, на запит сина, прочитати, даючи осівну критичну оцінку їй, з якою треба підходити при її читанні.

Велику залу обставлено зо всіх боків шафами, наповнено книжками не лише всіх соціально-економічних та філософічних наук, а й світової художньої літератури.

Немає їхнього господаря...

В покоях Лібкнехта тихо й вдень і вночі,—дружина його, донька й мати, постійні володарі господи, рідко дарують себе усмішкою. Якесь приголомшена горда тиша панує тут. І часті гості теж мимохідь переймаються цим оточенням смутної пошани. Тихо... Якось болісно.

Багато матеріалів розібрано й зложено дружиною К. Лібкнехта, Софією Лібкнехт, велика сила матеріалів ще не розібрано, не зредаговано... Багато часу треба, щоб привести їх до друку.

Карл Лібкнехт більшість матеріалів накидав на малесеньких-малесеньких папірцях дрібним-дрібним письмом (особливо його замітки). Треба багато часу, щоб їх підібрати, приготувати до друку, над чим безперестанку й працює Софія Лібкнехт. Час на це вона уриває по-між службою й родинними турботами. Праця в представництві СРСР забирає багато часу. А дома—стара мати й донька Лібкнехта...

Великий смуток опанував чолами цих трьох жіночих істот, повних любови, доброти й ласки...

Далекі від обивательського животіння „нормального“ громадянина, завше одні, бо звиклі до арештів Карла Лібкнехта й, нарешті, покинуті ним,— сумні — й лише певні в великій справі свого дорогого, тіло якого лежить там на кладовищі, а справа якого живе серед мільйонів трудящих Німеччини й світу.

15

Коли світ почав палати пожежою комунізму, коли за справу диктатури клали своїм життям ватажки німецького пролетаріату — й творці культури, літератори, маляри не встояли проти такої величності. Вир захопив і вражливіших з них. Толер, Гозен Клевер, Леонард Фрак, Штейнгейн, Голегер, Бехер і ин.; художники Грос, Шліхтер; артисти й режисери Вангетайм, Пезпотор й інші,— всі пішли з робітничою класою. Буржуазія переборола...

Капіталістична гієна за допомогою соціал-льокаїв — в крові втопила революцію. І коли художники й творці театру щільніше стали в шерехи робітничої справи — літературні сили, мистецькі творці зрадили пролетаріатові. Хитка інтелігенція, мерці слова, здалися на принаду буржуазії. Штейнгейн опинився у соціал-зрадників, Гозен Клевер пошився у пацифісти, Голегер покотився в монархічний табор, Толер пішов на все — лише-б услужити новій капіталістичної захисту владі...

На боці пролетаріату лишився лише Йоган Бехер та революційним шляхом пішли Франц Юнг, Леонард Фрак, Гермелія Цюр Мюллен,— от і вся літературна рать робітничої Револуційної Німеччини.

Йоган Бехер — син верховного прокурора одної з республік, що складають сучасне німецьке царство, царство монархо-буржуазії.

В той час, коли батько садить в тюрмі, сотні, тисячі революційного робітництва, вигадують провокації, інсинуації на комуністів,— його син Йоган, що відмовився від такого батька, живучи в злиденніших умовах, провадить безперестанну боротьбу з капіталістичним ладом, гнобителями трудящих мас, ворогами комунізму, з батьком, з тими, кому він служить... Це не лише поет-комуніст, що своїми революційними маршами, прокламаціями безперестанку бадьорить робітництво, кличе до бою: він є організатор нового кадру революційних письменників-комуністів з шереху пролетаріату, їхній партійний робітник-організатор.

Тому нема часу творити їм нове мистецтво, не тому, що буржуазні видавці його не друкують, а уряд утворює безперервні судові процеси на його твори й оголошення їх,— а тому, що поліцейський чобіт буржуазної Німеччини вимагає від робітництва ще щільнішого зміцнення своїх шерехів організованості й вивчення тих соціально-наукових истин, що потрібні пролетаріатові в боротьбі. А це в першу чергу торкається Йоганів Бехерів...

16

Німеччина. „Deutschland“. Німецький край, Німецьке царство. Навіть не республіка.

Не диво, що уряд соціал-зрадників так щільно зберігає імена великої Кайзеровської Німеччини з нахабним „Deutschland, Deutschland über alles“¹⁾—Кайзерплац²⁾, Фрідріхштрассе³⁾, Гогенцолерндам⁴⁾ та інші пам'ятки вокзалів, шкіл, установ, освіти, музеїв і т. п. імен тих гнобителів, з якими навіть боролася буржуазія й від яких так запально відхрищуються соціал-зрадники. Не диво! Соціал-зрадникам перепало від гнобителів. Вони чесні перед ними. „Хто старий хліб-сіль забуває“... І вони не забувають. Хоч соціал-зрадники разом з капіталістами й гнітять безперестанку в тюрмах 7.000 робітників-революціонерів, хоч вони всякими засобами намагаються душити робітництво, в морях крові втопити всякий його опір капіталістам,—зате вони неутрачені до гнобителів капіталістів, буржуазії і взагалі всяких там монархістів... Організований фашизм з широкою пропагандою, акціями путчів за Гогенцолернів, демонстрації, святкування царських днів, друкування навіть в своїй пресі цієї пропаганди, допомога капіталістам із скарбниці держави на розвиток їх прибутків і безмежної експлуатації робітництва,—все це прикривається неутраченістю, а в салонах ллється в пельки шампань за їх здоров'я.

Тому хіба дивно, що преса буржуазії так захльобується, щоби як-наймистецьки підкреслити про іменини Вільгельма, про огляд кронпринцем шпиталю, про візит Врангеля й т. п. й т. п.

Німеччина Гогенцолерна під маркою кайзера на монеті й урядом монархо-буржуазії з соціал-зрадниками—живе!..

Вона наповняє кафе, бари, ресторації, ночні притони жіночої й гомосексуальної розпусти... Вона перетворила театри на рев'ю, як першу вечірню ступінь еротичного роздратовання звироднілої буржуазії, де голе жіноче тіло відіграє першу роль; вона удосконалила німецьку техніку в кіно руками робітників для демонстрації тупих, сентиментально-обивательських або неутрачено-сатиричних фільм... Вона заражає пранцями повітря, що просякає майже до людських покоев. Вона гниє.

17

Доки через третю особу не загітували одного капіталіста прокатчика кіно-фільм,—попасти на фабрику не вдавалось.

Він уявляє, що має справу з кіно-підприємцями. Ну, й уявляй! Нам від того не буде душно. Правда, на дворі цілий час стоїть година пізнього теплого літа (це в лютому).

Розповідає про те, що Німеччина не задовольняє себе кіно-фільмами, йому хочеться мати справу з СРСР. Як-же—сенсация! Збори! Гешефт матиме. Шкодує, що мало може продати в СРСР. „Не беруть чомусь“,—кажуть, не годиться. А чим вони не годяться, коли найкращі в світі артисти грають, чудова фотографія, шедевр умілости, 200—300.000 доларів одна постановка?

1) „Германія скрізь і всюди, вище за всіх і вся“.

2) Майдан царя.

3) Вулиця Фрідріха Великого.

4) Вулиця-насіп Гогенцолернів (царської фамілії).

Кажуть, нема змісту... Та скільки там експресії, гри, кохання, убивств, королівна від придворного має сина,—навіть революційна!— Син стає революціонер, рятує матір... стає король...

Капіталіст—здвигує плечима... Це з наївних—зазначаємо, навіть „добряк“, бере квитки на „untergrund“¹⁾ й не хоче, щоби повернули йому 70 пфенігів... Це зовсім не по-німецьки.

Що за чудасія?...

Чічероне тихо пояснює: „він не німець. Російський єврей. Лише живе тут з 1914 року“... Ще часто бувають „просвітлення“ у них...

А в буфеті кіно-фабрики платив кожен з нас; не хтів навіть, щоби за нього було заплачено за пиво, сандвіч—20 пфенігів.

Вийшов і поклав 20 пфенігів...

Правильно!

Точність, акуратність, розрахунок. Увійшов у ролі.

На фабриці в однім краю будували льодову гору. По інших кінцях проваджено фотографування. Артисти—знаменитості кіно—Німеччини, Швеції, Голандії...

Підвели знаменитість Росії, зірка екрану—центральна фігура літньої у нас демонстрації фільм „Доч Рафке“...

Товста тварина ігуменші монастиря... Але приємно усміхається... Часто зітхає...

— Я так звикла тут... Ніколи, ніколи не вернусь, хоч серцем от вас побачила й хоч ви хто, й зна хто—а я рада... Я-ж не політична, я люблю театр і кіно. Мое життя їм... але як згадаю... За що? за що одібрали у нас театри (ми з чоловіком орендували в Петербурзі, Києві, Одесі) і лишили нас старцями... Добре, що в нас було за кордоном... Та й заробляємо—тут у театрі... правда, працюємо від ранку до пізньої ночі... Ах, так втомилася... Я вже кажу чоловікові: ну, для чого ото ми зберігаємо... А проте тягне... Якась звичка, та й хіба одмовишся, коли платять за вихід готівкою...

Гримоване мертве обличчя не рухається, лише очі бігають, як у телиці, і зітхає...

Її кличуть „на перший план“. Іде зйомка фільму „Краса розкошу“. Воскотер безперестанку тре естраду зйомки. Сотні „юпітерів“ з сотнями тисяч свічок сліплять кут ательє... Розкішні убрання артистів, артисток, бутафорії приковують очі.

Для чого то все? На чорта воно?

Чудова техніка для творення такої мізерії.

Гора вже готова!—зараз в ній буде тонути й спасатися один з джентельменів „розкошу“.

А збоку, мов курчата од шуліки, притислися біляві пажі статистики.

Один зріст, смутні обличчя, позір на зйомку... Вони й тому раді,—що за 12 годинну позировку—гру пажів дістануть по 2 марки... Адже вони будуть фігурувати на фільмі... Адже може яка з них прийдеться до вподоби режисеру, директору, або врешті якій знаменитості, і вона теж може стати знаменитістю... Вони добре відчують, що в їх умовах все залежить од випадку... Мало таких

¹⁾ Підземна залізниця.

було... мало таких є... Що там багато подруг після лікарні пішли на вулицю... Ну, так що-ж: всім доводиться перебиватися з голоду ніхто не гарантований за себе...

Гарна техніка, чудова машинерія, освітлення, апарати...

І все.

Більш нічого...

— Хто-ж ставить фільму, директор?

— N—манер і ще двоє, в компанію...

— А режисер хто?

— Він-же N—манер

— А сценарій чий?

— А там один його приятель, родич—разом з ним написали...

— А чому не видно, по чому грають?

— А для чого? Він на пам'ять знає... Артистам розказано... та їм хіба треба, у них так виходить... Наловчилися... Це не трудно запам'ятати... Це-ж всі вже досвідчені... Знаменитості...

— А скільки знімають метрів?

— Фільми буде дві тисячі. Знімають тисяч шість-сім... потім комбінують.

— М... да.

„Точка“. „А сосни гудуть, гудуть... Гей ви, сосни мої“... буржуйський край, буржуазне мистецтво...

18

Величезний парк Тір-Гартен... сумує в задумі мряки... Гіпсові статуї вчених манахів, кайзерів, королів, лицарів—мертвим кладовищем дивляться на широке асфальтове шосе. І монументи ці тупі, без риски краси.

— Чого вони тут виставлені, немов зразки підприємця похороного бюро?

— Тут відбита вся історія Німеччини з її „великими“ людьми. Кайзеровської академії шедевр, оздоба Берліну.

— Нічого собі кладовище.

Сутеніє.

По алеям парку, обтятим низенькою загородою з написами:

„Переступати через загородку, ходять по траві не можна“.— Майже ні душі.

Он лише плентається дві зігнуті постаті в „одживших свій час“ „котьолках“...

Але ліворуч парку якесь мовчазне шарудіння—гам.

Купка людей щось немилосердно молотить кулаками й ногами.

Ні галасу, ні крику.

Що за чудасія? Така бадьора розвага, як лупцювати один одного й без бадьорих вигуків?..

Момент—і кілька поліцейських полетіли по алеї, на ходу вишмикуючи свої палиці.

Їх лаковані гусарські каски полискує електрика, що поренула з лихтарів вулиці.

Ще момент і поліцейські вже торощать палицями в натовпі, а за хвилю двох з них брязнуло об землю... Видно й їх не минули кулаки бойців.

Засюрчали свистки й купа кинулася в розтіч...

Поліцейські вже встигли підвестися і гончаками за втікачами...

Але що за диво: по парку — ні душі.

Лише по алеях зигзагами — мчать по двоє, троє якісь люди, а за ними слідом поліцейські.

Ось двоє цивільних мчить у цьому напрямку й мов гончі крутунули в зигзагу алеї, що покружляла праворуч. „Лише п'ята молодять повітря. — Крутунули в ліву алею, в праву, просто, назад... А за ними також зигзагами по алеї в ліву алею, в праву, просто, назад, знову праворуч — по алеї мчалися за кілька кроків од утікачів двоє поліцейських... Ось двоє цивільних мотнулися десь там в сутіні парку ліворуч і зникли в темряві...

За кілька хвилин, витираючи хустками лоба, поверталися двоє поліцейських...

— Чому вони ті й поліцейські бігали по алеях... хіба не краще тікати чи ловити навпростець... І швидче й ближче тікати чи ловити...

— Чудасія... Хіба ви забули, що на городчику є написи: „Переступати й ходити по-за городчиком не можна“.

Тим і иншим певне й у голову не прийшло, що можна дремнути через городчики...

— Нічого не вдієш. Раз заборонено — не можна. Це, брат, ще з молоком матери кожен сприйняв...

— Невже так буде... коли революція настане?..

— Та де там...

— А то мені розповідали анекдот... — Приятель якось особливо зиркнув на мене, і я змовк...

Я зрозумів його й не хотів ображати.

В Німеччині існує легально й комуністична партія — авангард робітничої класи Німеччини. Легальність ця полягає в тому, що уряд через свою поліцію щодня заарештовує провідників її. Головна метода правителів є різноманітні провокації (на які не шкодують грошей), упорядкування фашистських путчів в робітничих кварталах, на робітничих мітингах та в комуністичних книгарнях, після чого винні бувають неодмінно ті, кого раніш намітила поліція ізолювати. Чи шляхом різних „визнань“ своєї вини „комуністів“ в особах шпиків, чи шляхом інсинуацій різних мнимих змов, замахів на державних осіб, фабрикацією „документів“ і т. и. Для цього напевне щодня в штабі поліції спеціально сидить „комісія“ для щоденних розробок нових „випадків злочинств“. Коли лише згадати напад на торгпредство ССРР, справу „ЧК“ — Гамбургську історію — можна бачити, до чого доходять вигадки й заходи поліції. Тому не дивно, що немає ні одного тижня, щоби по цілій Німеччині не було якого

процесу проти комуністів. Не дивно отже, що в тюрмах Німеччини перманентно сидить 7.000 душ робочих ізольованих такими способами.

„Демократичний“ уряд звичайно всіх комуністів засадив до тюрми, але в такому випадку не вистачало-б там місць, а також і судів, бо-ж „цивілізована“ Німеччина хоче показати світові, що вона не Польща, де без суду садять тисячі... В ній всі судяться. Тому в першу чергу—ватажки й т. и. більш-менш активніші елементи робітничого авангарду.

А знає хто, що значить бути за активного в Німеччині? Активного в тій країні, що наслідують урядування, яке утворило психологію обивателя, атрофувавши всякий протест, всяке думання?

Не смій думати так, як ти хочеш, а тому—протестувати.

За тебе думає уряд, а ти думай і роби так, як дав тон уряд, як він вимагає через оті німі написи—не займай, ходити не можна, мушиш платити податок, стільки-то робити, тоді їсти, тоді спати. Одним словом на все уряд зробив припис.

А тут на тобі—якісь такі гольтіпаки в заялзених блузах щось по-своєму думають та мають ще намір виявляти протест.

Наслідувачі кайзеровського виховання й приписів щиро й неухильно продовжують те.

А що легальність—то єрунда. Вона дає більш можливості виявляти уряду, хто що думає, як думає й т. и.

Не диво, отже, що при таких легальних становищі збори організації „легальної“ партії одбуваються таємно кожен раз, а то й за вечір два рази з перемандрівкою з одного місця (відкритого шпиками) в друге. Тому не дивно, що для того, щоби літератору Х. перебалакати про літературні справи з поетом Ф. чи випити кави,—треба тихцем, задвірками впорядкувати рандеву, або де на куховарні, або у третьої нейтральної особи... бо-ж хіба приємність при легальних становищі, коли ти належиш до КІПГ, а за тобою ходять назирці, сидіти у себе з приятелем і кожному мить відчувати, що ось насуне поліція й під виглядом „шукання злодія“, що, мовляв, здається сюди втік—почнуть трус, огляд кешень і т. и.

Правда, не диво безпереривні процеси по цілій Німеччині? Правда, не диво, що вчора спекли поету Х. і художнику У. по три діла—першому за те, що колись десь виголосив заклик до повалення президента, збройного повстання та вихвалення ворога, з яким Німеччина була в процесі... а другому за малюнок „антиморалі“, образу парламенту та невизнання кодексів реєстрації думок, що ти маєш малювати.

Одним словом, повне легальне становище в „цивілізованій“ демократичній Німеччині—царстві кайзерят, гінденбурят, стінесят, барматят...

Сьогодні тепла година. Неділя. Квіти біржо-торговельної Німеччини ще сплять після нічних оргій. По вичищених за ніч асфальтованих панелях сонно, але святочно проходжають лише прикащики, клерки та конторські панночки. Врядигоди проскочить авто, прогуде

дірою серед вулиці унтер-Грунд ¹⁾ та завершить розхитаний, німецької „доскональної“ техніки жовта трясихвістка — трамвай. Поліцай поважно походить на перехресті вулиці, поблискуючи своєю лакованою каскою-драгункою. Але сонні постаті прокидаються, раптом спинаються — увага. Кілька шерэг молодиків в зелених куценьких штанах і кашкетиках.

Зелений прапор спереду. Ноги в такт, легка веселенька німецька, патріотична солоденька пісенька... Сонні усміхаються... Раді. Задоволено крутить вуса поліціант, що чемно уступив дорогу юнакам...

Фашиська молодь.

Насупроти на балкон в оксамитному халаті висунулась заливна баранина з дрібною щитиною на голові, яку тримає трьохступнева шия. Конячою усмішкою розчавила пельку. Покивала пухлою рукою...

Але ззаду вдалині знову вже більший загін марширує...

Пика в халаті розкрила ще раз пельку, капустяним мішком мотнула у двері хати, гукнувши туди: „квіти дай!“ і подалась до покоїв.

За хвилину винесла чудовий пучок квітів, з корінців яких ще капала вода...

Халат втопив на мить квіти до пики й прожогом кинув до нової партії юнаків...

Але обличчя вмент скривилося невимовним жахом, а розставлені руки так і лишилися в повітрі...

Квіти брязнули під ноги юнаків, що несуть червоний прапор...

Це не були вже одноманітні зелено-вбрані бойскаути... робітничі блузи, сорочки, жакети мішалися з жіночими сірими, темними блузками, — кашкети, брилі, голі голови...

Молоді, веселі задьористо-погрозливі видочки...

В повітря бухнуло:

„Ми, молодая гвардія селян і робітників!!!“

Коммольці робили контр-демонстрацію фашистятам...

На панелі скислі обличчя: де-не-де промінцем радісний блиск очей.

Не диво. Гешефтмахерський квартал...

Весело зареготав...

Пика насупроти змією зиркнула... просичала прокляття, погрозово мотнула догори в мій бік підборіддям і зникла в дверях темних покоїв...

Промахнув.

А вслід йому знизу хтось з юнаків брякнув назад на балкон квіти. Пучок розлетівся вщент...

ПОЖЕЛАНИЯ

С Новым Годом!... С двадцать пятым!...

Пусть счастливым и богатым

Будет этот год для вас —

¹⁾ Підземка.

Пусть, как сказочное зелье,
Опьяняет вас веселье
Каждый день и каждый час...
С нашим русским Новым Годом!..
Пусть безпечным хороводом
Дни помчатся веселей —
Пусть исчезнет слово „тойер“,
Пусть не мучат вас ни штойер,
Ни протесты векселей...
Пусть исчезнут злые феи
И да станет чуть длиннее
Модный дамский туалет.
К чему горе и заботы!
Пусть бесстыжие фокстроты
Сменит чинный менуэт...
Пусть пойдут другие вкусы,
Пусть в Берлине автобусы
Не летают кувырком.
Пусть без штук и без панамы
На руке у вашей дамы
Снова вспыхнет бриллиант.
Пусть в умах царит беспечность,
Пусть живетсЯ хорошо!..
Пусть не мажут дамы губы
И под котиковой шубой
Пусть не млеют у Рушо...
Пусть взбодрит нас Мум французский —
Встретим Новый Год по-русски,
Как велит нам ритуал...
Пусть всем дышется свободней,
И за счастье новогодний
Подымаю я бокал!..

З цього новорічного віршу видно, як мало бажає чорно-жовта еміграція.

Надіймося на Мума й вільніше дихаймо. Не забудьмо про діамант на руках наших дам, що мусіли продати його (о, гірка доле!) та побажаймо, щоби вони не тинялися нафарбовані біля притонів, куди кинула їх тяжка доля...

Тут висловлено всю біографію еміграції. Три шари її:—невеличкий верхній, що мав грошики, встиг приссатися до німецького капітальця й разом з ним потроху відновляє свої „збитки“, поповнюючи капіталець з тих подачок, що європейсько-американський імперіялізм дає часом на боротьбу за „велику неділиму“; середній — це той, побажання якого висловлює вірш — він тепер за все:—і в рестораціях за кельнерів, і тиняється у „Рушо“, він до послуг поліції за провокаторів, агентів, за вояжерів, комісіонерів, він тепер іде на все те саме, що колись творив, як ідеолог і керманіч та слуга царату через інших... Він уже немає навіть обличчя — душі. Часом вона виявляється в образі генеральського мундиру з еполетами, в який вдягається у себе, щоби

ніхто не бачив „для душевного піднесення“, часом вона одягає мундир з зеленою підшивкою й орденами на грудях... часом вона підбадьорюється уважним розглядом колишніх великосвітських фотографій близьких та в гурті „августейших“, часом вона ходить на „панихиди“, що ретельно провадяться їхньою чорношличною кастою № 2, що переносять їх „душі“ до колишньої їх величності...

Третій шар — це простячки, що в хвості потягнулися за цими двома — світ за очі; тепер розкалялися й очима, повними сліз, мріють про поворот. Їх душить чуже оточення, їм далекі мрії перших двох шарів — їм все одно — аби дали жити, служити, торгувати, займатися наукою або робити фізично, як вони роблять, „на горе“, „на чужих“...

Їх завше повно в прихожій паспортового відділу віз представництва С. С. Р. Р. і консульств...

<p>Русский ресторан „Яр“ Ежедневно русская музыка и танцы</p>
<p>Russische Restaurant „Jar“ Alle Tagerussische Musik und Tanz!</p>

Перед вами широко розчиняються двері й чемний, стрункий, вже в літах красунь, тримаючи однією рукою двері, — другою чемно запрохує вас до господи, низько вклоняючись... Черкеска од поклону щільніше обтягує стан одвірного, а кубанка трохи сунеться на лоб.

Музика метушиться, нервово хапає інструменти, циганка танцюристка стає в „па“, вигинаючи свій стан.

Самозадоволення власною привабою, чемністю, увагою.

Одним словом, Московський „Яр“ 1912 року...

Але... маленьке „але“. Різниця лише та, що в тім „Ярі“ перед ними розчиняли двері, метушилася музика, циганка ставала до „па“, тепер — вони самі це роблять...

О, хіба не зуміли вони поставити цю галузь на належну височинь... Хай знають німці й чужоземці — що „Велика Неділима Росія“ живе, що традиції її не вмерли!

Однак порожнювати в цім „Ярі“, щось мало приваблює він чужоземців. Певне, не можуть зрозуміти широких традицій „великої неділимої“... А може сором і їх бере (ой лишечко), мати низькі послуги тих, з ким не так давно разом ділили здобич, разом гуляли в „Ярах“, разом вигадували засоби здобуття „баринів“, катування „черні“.

Тому то „чужоземці“ свого фатерланду й інших дружніх за Давсом — країн краще підуть в

<p>Русско-немѣцкий ресторан Deŭsch - Russische Restaurant</p>

де господар і служки — німці, де не стикаються вони з льокаями „вчорашніми“ своїми приятелями, де краще на вчорашніх приятелів дивитися з-за столика в штучному присмерку кабінок, як вони триндикають на балабайках, вибрязкують бубнами, витріскують „на ларьках“, старанно, зухвало до хрипу виспівують „національні“ веселі пісні та вихрясто, як колишні їхні — „Ваньки й Таньки“ дворові, або „по заказу“ в „Ярах“, „Медведях“ — цигани витинали до нестями „тріпака“...

Краще їм непомітно через службу подати „на чай“ за „увеселение“, а ніж почувати їх кожну мить коло себе.

І сюди повеселитися, подивитися на колишніх „людей“, князьків, княгинь — людей вищого світу — йдуть фатерландці й давсовці.

Скажи, враже, як пан каже! Тільки паном тут лишилися вчорашні приятелі, а „вражем“ вони.

22

Таксомотор, чемно гойдаючи своїми німецькими ресорами, (бідний форд), за кілька хвилин — домчить до вокзалу. Звичайно, шофер, за „німецькою“ звичкою, ретельністю, зробить пару зайвих кварталів, щоби більше нагнати платні, бо-ж приїжджі не знають досконало шляху навпростець, а коли знають, на те-ж може бути відповідь, що „там сьогодні не можна їхати — заборонено“, а раз заборонено, це по-німецьки — не аби-що. Чому заборонено — це не його справа. Далі хутенько мотне таксу, щоби не помітно побачити скільки на-таксомоторило й скаже — сім марок, не забувши додати в це число пару марок од себе. Доки ваш німецький приятель купує квитки, а ви з земляком стережіте речі та чекаєте разом ще одного земляка, що на „хвилинку“ одбився поголитися, а там йому сказали поспішати нічого, бо потяг піде на Гамбург не о 9¹/₂ а о 10¹/₂, таким чином, він спізнється і лишається до другого дня... Нарешті, квитки є, ви нервуетесь за третього, йдете шукати в буфет, а щоби не було нечемно — замовляєте кухоль пива, й хоч воно вам не смакує ви платите належні 20 пфенігів і 10 „на чай“, бо інакше не можна, цього вимагають етичні правила користування чужою працею... Нарешті, за 2 хвилині сідаєте в потяг і він мчить вас в напрямку Гамбургу. Правда, що в вагоні душно стає — від опалення та тютюну й ви мусите відкрити вікно, інакше досконалі надвіконні вентилятори не допомагають ї, таким чином, хапаєте яку ангину чи ще що — це дурниця. Проте, ви не сидите, як мумія — бо вузенькі вагонові ослінчики мулюють вам своїми смужками й ви вертетеся, мов в'юн, вам допомагають сусіди, що щільно притислися до вас — і вам стає знову гаряче... Що так тісно — то пусте, так, брат, заведено — ¹/₂ аршина на душу... а що сядуть коло вас сусіди, які мають трохи більше ніж ¹/₂ арш., так хіба кондуктор винен? Адже він мусить за правилами посадовити на ваш ослінець чотирьох, тоді він спокійний, бо на дверях коридору у нього буде заповнено всі номерки... Що згодом вас по голові торохне валіза з полиці, так хто-ж тому винен — не треба всім пасажирам мати валізів довших, як ¹/₂ арш. і ширших як

чверть, тоді-б вони лежали рядочком і як раз у сіточці, а не одна на другій, не випералися-б з вузенької полиці й не злітали-б вам на голову... Хто винен, що самі порушуєте порядки, заведені німецькою залізницею...

В такому веселому положенні ви й не побачите, як майне годин вісім, і ви опинитися в Гамбурзі. Правда, спочатку ваші коліна, що цілий час були у вас під 45°, одмовляться розігнутися — та то-ж дурниця. Зробіть швиденько масаж, тріпоніть кілька раз і з вас, як рукою зніме, а особливо ще коли уявите, що їзда скінчилася й будете ось ходити по землі, — так ви вискочите з вагону прожогом... телям задьористим.

Поспішаєте до виходу. Але мимоволі стовпом спинаєтеся: ставите на асфальт валізу. Перед вами напис „Halt“ (стій). Звикнувши, раз написано, треба так все робити, ви навіть забуваєте, що інші пасажирів не спиняються і йдуть собі. Вас доганяє приятель і запитує, чому спинилися — й коли вказуєте на напис, а він додає що то-ж мовляв для паровоза... ви дійсно читаете, що нижче великих літер написано, а там дійсно дрібно таки написано: стій паровоз (зупинка паровоза). Тоді ви домірковуєтеся, що вам певне замаятрилося, а щоби сховати свою наївність — весело регочете немов-би з напису „паровоз спинись!“ — мовляв, хіба-ж паровоз уміє читати... й весело простуєте далі. Здаєте валізу в „річкову сторожку“ й доброзичливо настроєні виходите на вулицю. Однак побачивши, що вам треба сідати до трамваю й пригадуєте, як вашим кишкам доведеться бовтатись, та як ваші мозолі будуть плакати, а гудзики одлітати, як будете „висідати“, — вам стає знову сумно. Тоді настрої у вас знову міняється, бо ви бачите, як шестеро струнких поліціантів, чи жандармів ведуть під ручку двох людей в робочих блузах. Вам стає знову приємно... Он, мовляв, як чемно поводяться з нашим братом — під ручку ведуть і така почесна охорона... Забуваєте й про кишки, мозолі, гудзики й простуєте до трамваю.

Вам напевне закортить побути серед таких, яких ото повели і з яких і ще когось може завтра, а може через якийсь час так само поведуть...

Робочий район. Робочі квартали. Це щось осібне від іншого Гамбургу. Тут замість широких вулиць, кам'яниць, — що голублять око, вузесенькі в 3 — 4 кроки бубликом кручені вулички. П'яти-, сьоми-поверхові будинки стіною піднесли догори, своїми горішніми катрашками завісили вуличку од неба й заборонили сонцю й навіть повітру заглядати сюди. Колодязі „двори“ не дозволяють своєю великістю обернутися навіть одноконній підводі — лише ручні тачки бачуть ці двори... Сперте повітря в цих куточках і дворах панує всі оселі — і примушує незвичних подорожніх швидче вибиратися звідси — до іншого Гамбургу. Побудовані напів з кирпичу й дерева будинки щільно притулилися один до одного й загальною масою, немов накопичених один біля другого шафів, витримують наскоки вітру... Лише

вищі поверхи, що тримаються на балках, дошках, що опірають катрашки — гойдаються при вітрах „ванькой встанькой“. Тут нема де розгорнутися робітничому господарству і єдиний скарб — білизна простяглася на мотузах, що немов проводами оплутали подвір'я, стіни будинків, катрашки...

До будинків ведуть старі вузесенькі східці, збиті тисячами ніг, на яких ноги сковзаються й порскають назад...

А коли не триматися за стіни, бо перила вже встигли від давности зникнути, то сходячи вниз, незвикла людина миттю покотиться колодою...

Кожен будинок має в собі силу квартир, що складаються з малюсеньких низеньких кімнаток... Замість „парового опалення“ звичайних грубок, пічок — ці кімнати „огріваються“ чавуновими або залізними пічками-буржуйками, що протягають своє „тепло“ залізними трубами по всіх кімнатах... Ці самі пічки й заступають собою куховарні й лише де-не-де пририхтовано самими жильцями — газові пічки, що містяться тут-же в кімнатці столовій, вітальні, спальні „кабінеті“. Однорямні вікна, що скрипом одгукуються на кожен рух дверей, ходу по хаті, по східцях, а на верхніх поверхах од вітерцю, що завше гуляє в кімнатах — лише з „вулиці“ дають „світло“. В задніх кімнатах — постійно темінь, а в де-яких навіть зовсім немає вікон.

Але верхні щасливі, що є повітря. Нижчі поверхи повинні завше тримати вікна настіж, щоби хоч трохи добути якого-будь протягу... Електрику сила мати лише в одній кімнаті, інші так обійдуться... Жадних комор... і незатійливе господарство купчиться тут в кімнатах... Правда, капіталісти-власники будинків, що будували ці труни мали рацію — господарство вміститься і в самих цих малюсеньких кімнатках — стіл, пара табуретів, пічка, пара кастрюлів, що висять тут-же на стіні, пара тарілок, ложок та кружок для кави, ліжко, матрасів пара на долівці для дітей та на мотузі — лахміття, робоча одіж і білизна, яку в будень на гвіздку займає „костюм“.

Тут десятиліття — вік — плодяться, „вирастають“, „живуть“ люди — робітники... Мала дівчора — сидить заперта в кімнатах од ранку до вечора, доки не прийде мама чи тато з роботи: а на той час забивають вікно, щоби не вбілося... й двері, щоби не скотилося по східцях... а підлітки вовтузяться на „вулиці“... Діти зелені, бліді, тонкошії, тонконогі, тонкорукі... Дорослі сірі, сухорляві, зі впалими грудями... вимучені, зелені... Завше кашляють, завше сухотні... Більшість з них помирає раніш часу й лише меншість, що робить на повітрі живуть більше 35 — 40 років...

Десятки тисяч робітників замуrowано в ці вулиці, і в ці жакні двори, кімнати...

І за це кожен з них повинен до того ще платити 12 — 15 марок лише за житло...

„О люде, люде, небораки!
Нащо здалися вам царі,
Нащо здалися вам псарі?
Адже ви — люди, не собаки...“

Сказав один робітник-накладач, що колись був в Лейпцігу, набирав там кобзаря й чомусь вивчив цей куплет. Ми розмовляли з ним про кватирне питання...

24

В Гамбурзі перманентно мінімум 30.000 безробітних робітників... Чим вони живуть?

Молодому всього 24 роки. Він тендітний, блідо-зелений... Він має батька вже діда не здатного до праці, теж колишнього робітника — якому пощастило дожити до 54 років... більш він нікого немає... Мати, сестри, брати померли... бо вони живуть в цих кварталах, бо вони завше були робітниками...

Він і батько безробітні... Перманентно... Животіють тим, що він має роботу раз на тиждень і дістає 80 пфенігів... з цього живуть... Правда, батькові дають в столовці раз на день юшки з - під квасолі... Січень місяць... Артур в літньому жакетику, теплого у нього нема.

Він наш проводир по Гамбурзі.

Артур з батьком характерні особи для тих 30.000 перманентних безробітних.

Не диво отже, що в Гамбурзі були жорстокі сугички, жорстокі й одчайдушні смертельні бої робітників — за владу рад...

Цікава жіноча шарада:

В який спосіб живе жінщина, дівчина в обставинах Артура, або коли навіть вона має роботу й дістає за неї 40 марок місячно при умові сім'ї, при умові, що сім'ї нема, а має батька й матір...

Що вона повинна робити? Де порада для неї в стані голодного холодного жаху.

Чи дивним буде після цього, що Гамбург давав найбільше за всю Німеччину проституції, що робітничі квартали Гамбургу десятиліттям створили у себе в закутках кватирки, кімнатки повій... що в Гамбурзі не одна *sant Paule* що ночі запруженені тисячами бідачиск, що мусять заробляти своїм тілом?

Хіба диво, що пивні, кафе, танцульки повні дівчатами — зовсім на вигляд не професійними проститутками, але які мусять деь яким способом заробляти, приробляти — йти на явну неминучу загибель — сифіліс, і розповсюджувати венерізм навколо себе...

Не диво й те, що різні національні підприємці торгівлі жіночим тілом тут не з вчорашнього осіли з своїми вертепами пивними, ресторанами, кафе, танцулками, розповсюджуючи свою агенцію через порт на цілий світ.

Не диво.

Японські, китайські, грецькі, італійські, англійські притони займають цілі вулиці. Найзаконнішим чином, аж до листівочної реклами закликають до себе охочих.

Европеїзовано й узаконено й під захистом монархо-соціал-демократичної влади... Бо иншої поради нема... Або здавай позиції робітничій класі, або прокламуй проституцію, бо вона завтра вчинить повстання, а годувати в тюрмах її, — господарі капіталісти не дозволять. Вони мають зиск із того.

На розі суточок робітничого району — робітничий клуб. Умови капіталістичного правопорядку — примусили цей клуб зародитися в вигляді легального бару — пивної. В двох невеличких кімнатах завше густо робітників, особливо вечорами, коли „безробітних“ доповнюють „що пошабалили“ й тут в передній половині шматком хліба й ковбаси з кухлем пива заморюють цілоденного червяка.

Зате в задній частині — молодь розбилась на купи. Частка з них лагодять прапори, що тут-же в кутку уважливо притулились, частина розкладає нові плакати, листівки, розподіляють прапорці, марки Модру, частина розважливо наступає в шахах, шашках і невеличка купка диспутує над подіями дня.

„Господар“ шустро задовольняє товаришів, які теж допомагають і господареві, господар встигає побігти й до задньої кімнати порадити, як лагодити прапори, розподілити плакати, модровські марки.

На перехресті спокійно поважає поліцай. Постійний доглядач порядку в цьому районі і чомусь цього именно перехрестя.

Йому певне муляє — великий плакат Леніна, що на увесь зріст стоїть перегнувшись у бік руки, якою вказує вперед...

Час від часу плакат хтось зриває...

Але другого ранку знову стоїть великий ватажок, немов чудо, що ніяким чином не знищили...

В. І. завше тут своєю присутністю й значливим рухом вказує робітникам — „на барикади“.

— Лассаль, Лібкнехт, Енгельс, Маркс запобігливою рукою заведено в рами й вони голублять стіни другої кімнати клубу...

Пара чудесно виконаних карикатур пап'є-маше на мілітаризм й володарів неухильно вісять в куті шах... Почувається теплота... Адже це майже єдиний „клуб“ в Німеччині — хоч і „Баром“ він зветься... Не так, як у робітників ССРР, але й вони сподіваються мати такі. А помешкань для того є досить. Правда, вони зайняті під розваги... там гуляють... але... Гамбург вже навчився на страчених жертвах, як треба здобувати.

Поруч Гамбургу — будівель - кам'яниць та кам'яно - дерев'яних гробів, в яких фізично вироджується робітничий люд — є ще величезне світове місто Гамбург — пароплавів, доків. Величезні гіганти споруди, що виконували для цілого світу водяних двигунів — пароплавів, доки, пакгаузи, елеватори, міцно осіли посеред Ельби, створивши ніби надводні острівки. Всюди навкруги разташувалися різних розмірів пароплави. Цілий пароплавський світ заїжджає сюди — де - які для відпочинку, на ремонт, а де - які для вивантаження й навантаження промислового добра. Бразилія, Греція, Англія, Японія, Америка, Еспанія,

всі країни світу маячать тут своїми прапорами на мачтах і носях пливучих склепів-готелів. Тисячі суден скупчилися тут розташувавшись безкраю, немов вози на величезному ярмарку. Одначе, цей ярмарок пароплавів — мертвий. Не видно метушні, гаму, шуму, гуркоту лебедок, як звичайно це буває в рухливому порту. Мовчать пароплави, стоючи осторонь од причалів. Злегка подимлюючи своїми верхами... Мовчать лебедки.

Немов всі вони заїхали тепер сюди лише на відпочинок, щоби завтра знятись для дальшої мандрівки.

Мовчазні й стінесові велетні — доки, не чути цокоту молотків, не чути гуркоту під'ємних машин, вщухла метушня. Мовчить порт, сиротою стоять блокгаузи й елеватори, легенько нюхаючи своїми краями високе повітря, втопивши свій позір до неба.

Лише коло одного пакгавзу американської компанії смутно вештається кілька грузчиків, поволі вивантажуючи деревляні скрині з чорними плямами „Форд“.

І все. Смутно в порту, тихо в порту... Діла нема, роботи нема.

Коли раніш повітря двигтіло від гомону, грюку й шуму молотів, коловоротів, парових підваг; галає команди пароплавів з'їдав цей гам, — тепер тихий покрик сумної чайки дражливим відгомоном — лунає серед тиші великого світового порту.

Колись тут, щоби підчинити зіпсований ланцюг, треба було якому пароплаву чекати тижнями на чергу, щоби причалити до доку — тепер сенсацією є на весь Гамбург і цілу Німеччину, що в порту робиться док для стамбула.

Наслідки імперіялістичної війни переділили ринки й промислові центри, в пазурі взято німецький порт — і ніякі викрутаси соціал-зрадників, що сплелися з „рідними“ капіталістами не в силі розтяти ці пазури.

Наївна тепер здається й потреба великої техніки, що продовжала по-під водою ґрунт та створила залізо-бетонний тунель, поверх якого хлюпочеться Ельба й по якій соваються десятисячотонні пароплави. Цей тунель, що не встигав своїми ліфтами з поверху землі спускати та підіймати рої вантажених авто та мажар, що миттю через тунель перетягали вантаження на другий бік Гамбургу — тепер стоїть сиротою й инколи лише радо спускає до себе за день пару мажар, яким пощастило винайнятись для перевозу меблі чи городини.

Наш мотор шустро сновигає по-над доками пароплавами, виволуючи здивовання у поодиноких сиротливих людей, що без діла вештаються там... Колись хто-б звернув увагу на якийсь мотор, що скіпкою метушиться по-між величі водяного міста? А тепер? Диво — що якісь люди ще цікавляться тут.

Але диво дивне, чудо чудне. Чи не міраж зору?

По-між „Формоз“ „Лінкольнів“ „Терів“, „Папандопула“, „Кяйшів“ і інших назв пароплавів, промайнуло велитенське „Карл Маркс“.

— Задній хід! Хвилину назад, он туди по-між доком і „Еспанією“!

Дійсно „Карл Маркс“. Наш Союзний пароплав. Хоч і малим він здається серед гігантів Америки, Англії — але своєю величчю одної назви він затирає все навкруги...

— Туди, туди — гукає рульовому наш гамбурзький товариш.

Його сумні очі запалали вогнем, він увесь тремтить...

Швидко вилазимо на причал, хутко шмигаємо на палубу. Капітан, профорганізатор — матрос, шкіпер радо вітають. Захоплені тягнуть до вітальні. За хвилину вільні з команди обступають, нервові запити, оповідання...

Пароплав „Карл Маркс“ по дорозі до Англії потерпів аварію. Тому випадково зайшов сюди для ремонту. Правий бік носу розчавлено й пробой затинається новими залізо-чавуновими плитами.

Підчинимо й знову гайда.

Росіяни, українці, латиші, англійці — складають півсотні команди. Тут іде життя... Освітні гуртки, своя стінна газета, клуб.

Німецькі товаришімагають дати на згадку фото-картку пароплаву...

Одначе на пароплаві не сподівалися й не гадали, що це потрібно буде — й не фотографували пароплав... Але хтось зник в каюти... Знайшов випадково свою картку з групою біля пароплаву, що зняв приятель для дому...

Товариші раді.

— „Це буде щось надзвичайне для всіх, всіх! „Карл Маркс“ їздить по світу... Одною назвою він притягне до себе тисячі трудящих... Ми збільшимо картку й розповсюдимо серед своїх. Хай знають, що Радянський Союз всюду нагадує своїм пароплавом про обов'язки цілого світу, хто знає це ім'я.

Пароплав „Карл Маркс“ перевернув увесь наш програм огляду порту...

Шкіпер виїхав з нами за газетами для команди, що вислано їм з Ленінграду на Гамбург...

27

Чверть години їзди в околиці — авто домчав до „Тір-Гартену“. Це не Берлінський „Тір-Гартен“, парк де нема жадних звірят, — це дійсно тір-гартен¹⁾.

Величезна площа. Сад.

Африканські, Індійські, Китайські взгир'я, природні скелі по яких сновигають малпи.

Білі скелі північного льодового схилу, де поважно гойдаються білі медведі, в долині яких в природно штучно-витворених басейнах борсаються, пірнають, жирують тюлені — морські льви й з другого боку вусаті моржі...

Різноманітні звірі, різного сорту птахи — мають свої природні містечка й лише льви, леопарди, вовки, лиси, бурі медведі, слони, бегемоти — в клітках сумно чекають на літнє тепло, щоби зі шкляного теплого павільйону перебраться на свіже повітря.

Змії, гадюки, ящірки, різні тварини, комахи, ботанічні рослини півдня займають окремий майдан саду, теж перебравшись на зіму в особливі павільйони...

¹⁾ Зоологічний сад.

Але людей-глядачів майже нема. Нас четверо та он неспішливо зазирає до тваринних кліток якась зеленувата фігура.

Фігура незабаром пересовується до нас, і ми оглядаємо разом...

— Вибачте,— несподівано по-російському звертається фігура після довгенької мовчазної сокомпанії.

— Ви певне українці, я колись теж був українець... правда я не вмію ще говорити але... я з Києва...

З нервовості пояснень, якоїсь низької запобігливості видно, що це один з „емігрантів“...

— Чого-ж ви тут...

— Та бачте,— підлесливо, винувато пояснює... — Я журналіст... З німцями евакуювався... Безглуздо зробив... Бо хіба я капіталіст? А тепер от шість років, як Каїн... тягне до дому... що його робити чи не порадите...

— А звідки ви знаєте, що ми з радянських республік, не такі, як ви?

Фігура зціулилася... Дійсно, як безглуздо вийшло в неї... Як вона так зразу... Треба було-б трохи поспитати й т. и.

— Нічого не порадимо... Є представництво тут... А ми лише можемо співчувати нудзві, безглуздості...

... Мда... й фігура непомітно зникає...

Це з тих, які служили всім: і Петлюрі й Денікіну й німцям, з тих, що українізувалися за гетьмана та забули мову, з тих, що служать німецьким, французьким охранкам та іншим, хто як собачку полащить та кине шмат м'яса.

Цікавий зоопарк підбором звірин тварин та рослин. Але даремно ви будете шукати цікавого в Гамбурзькій музеї. Тут накопичено правда всього потроху — копій скульптур та оригінальних малюнків, як у старовиника, що дає де-яку уяву і про Рим та Асірію й про німецьке, голандське та італійське мистецтво. Одначе, чогось суцільного нема... Надто бідно. Правда тут є й з футо-кубізму останніх часів Німеччини 1924 року, але все це своїм змістом таке мізерне, таке трухляве, що не дає жадного уявлення про мистецтво, що відбивало-б епоху Німеччини 918 і 924 часів.

Ми знаємо, що Німеччина цього часу має великих майстрів пензлю, що відбивають епоху класової боротьби й розкладу буржуазії, які навіть займають катедри при академіях — одначе їхній творчості немає місця в цьому музеї.

Влада не хоче зберегти музеї, як відбиток дійсної епохи, вона зберігає лише те, що їй до вподоби, що не породжує в головах глядачів нових думок, а лише для індивідуалістичного психо-переживання. Тому то й немає тут творів великих революційних майстрів. А Гамбург так багатий ними! Тому ота пивняшка на розі з кількома творами-малюнками є більша музейна цінність, ніж ця домовина струхлявілого ерзац-мистецького спорохнявілого архіву.

Передріздвяні тижні для Гамбургу — повні розваг веселости.

На одведеній спеціально площі побудовано ціле містечко розваг.

Дерев'яні конструктивні будівлі перемішалися з тапшевими, брезентовими. Американські електро-санчата, різного роду каруселі, петрушки, маріонеточні піддашки, манежі для катання на конях, віслюках, тіри, „безпрогришні“ лотереї, дитячі іграшки, гарячо-ковбасні, пивярні — все це кільканацятьма кварталами розлізлося по вулицях. Електричне саяво заливає це тимчасове містечко. Десятки тисяч люду гойдається, сновигає тут серед різних див втопляючи свій гомін в різноголосому реві музики, що несеться від кожного піддашку, кожної будови, кожної катрашки й тапі.

Загальний гам веселої музики переходить до натовпів. Публіка регоче, скиглить, пищать жіночі голоси, од лоскоту під пахвою чи ушіпку за ногу, п'яними пельками, мов коні, регочуть чоловіки...

Натовпи соваються од одного піддашку до другого. Он компанія розсілася на каруселі й скаженим вихором понеслася в колі... Задоволені пики, безглуздий регіт-старі, малі. Он вже в літах дама дотягла врешті по зворотних східцях до гори, що рухливими ступенями тягнуться вниз — підбрала спідницю, сіла в корито: прожогом несеться з стометрової височини вниз... Дама ахкає, весело сміється, обтріпуючи спідницю.

В манежі аматори їзди під ляск батогів — стрибають на змучених конях в сідлах, уявляючи себе верхниками-наїзниками, жокеями... Але десять кол і коні спиняються — їздокв замінюють інші, хто не шкодує 10 пфенігів.

Дивні здаються всі ці розваги для дорослих, а тупі задоволені пики розважливих додають жалю.

Розважається міщанство. Робітників нема тут, — їм не до розваг, у них нема часу на це, — бо вони або безробітні або не мають зайвих пфенігів для цього. Та хіба голодні люди можуть цим займатися — хіба їм до таких пустих розваг.

Тисячі дрібної буржуазії обивательського міщанства сновигають тут пустують в дрібно мізерній розвазі.

Поліціянти задоволено походжають на перехрестях сумежних кварталів — нарід веселиться й є — це радує серце захисника порядку, бо, значить, не будуть кидати в нього вонючими яйцями.

Кинувши ще раз оком на місце, омите кривавицею робітників в останнє, минуле повстання за диктатуру, — можна вже рушати з цього „файного“, архітектурного й технікою удосконаленого міста, центру шкіряного виробу, де робітники ходять без черевиків... де 99% робітників мають сухоти.

Шлях Берлін — Лейпціг цікавий тим, що, переїздячи Вюртемберг, у вікна вагону кидається в око старовинна церква. Не так важна справа з її архітектурою, красу, оригінальність якої, для вивчення епохи залишимо вченим етнографам та архітекторам, а те, що вона породжує в мізкові панораму 400 літ тому, коли Мартин Лютер розліплював на ній свої прокламації, церковні революційні тези. Згадка про те, як громадсько-господарські умовини життя висували

й відповідні гасла до зміни забобонів в іншу форму. Чотиріста літ тому — кілька епох — і свого роду революція, своєчасний барометр сина рудокопа, професора од християнства, про наступну нову еру забобонства.

Лейпціг — центр друкарської промисловости Німеччини, що видає 40% всієї німецької продукції. Це він розпустив свої пазури не лише на Німеччину, а й на цілий світ в справі найдосконалішого виконання друкарської продукції.

Коли, скажемо, вам доведеться добути до одної з кращих друкарень Шпаммера, що видає 25% всієї німецької продукції, який дасть можливість огляду лише з міркувань реклами (що тут ретельно й виконано), то вам не можна буде її оглянути й за кілька днів, а що вас будуть тягати по цьому „посадику“ як на буксирі, щоби часом ви не заговорили з ким з робітників, яких тут дві тисячі душ, то ясно ви встигнете її оглянути за день. Тоді ви побачите як машинізовано підприємство, як машинізовано робітників й робітниць — старих і молодих. Як дійсно вони працюють 9 або 14 годин на добу, не маючи можливости згаяти час і одної хвилини, побачите як чудесно по-„фордовські“ тут розподілено ролі кожної машини чи людини, що часом її замінює, побачите красу роботи кліше гальванічним способом, де робітники задихаються од духоти й дихання кислотами; у вас на очах за добу можуть видати вам чудової роботи книжку так аркушів з двадцять і тисяч у 10 примірників з чудовими ілюстраціями та обкладинкою. Тут ви побачите сотні різних друкарських і наборних палятурних машин і всі вони німецької марки (правда, наколи ви бачили американські, то вам асоціативно прийде в голову — й для чого то німці ставлять свої штампи; невже тому, що переробили з рівного на кривий фасад, або високіє притисли в розкарячку?...). Тут після двох годин ходіння відчуєте як у вас болить голова, стає нудно в животі, що ви волієте поїхати до риги, але ви не звертайте уваги на задущливість, відсутність повітря, вентиляції, на низенькі стелі, які змішують піт, дихання людей з машиновими випарами та чадом і душать вам горло... Адже робітники роблять в таких умовах?.. Тут ви побачите, що робітники не все роблять, як воли, що вони за 9 — 14 годин праці все-ж таки мають і пів години відпочинку, в який встигають підсідати тут же біля машини й збігати за „справою“, щоби запастися повітрям на решту $4\frac{1}{2}$ — 7 годин роботи... що найкваліфікованіші з них мають 120, а звичайні 35 — 40 марок на місяць — це цілком нормально й досить. Можете поспитати — хоч отого художника гравера з зеленим запалом обличчям, або ту дівчинку, що визирає мумією й очі якої безтямно од перевтоми кидають на вас жалібним жахом... Вони вам скажуть, що для них це цілком вистачає лише, коли-б набували ще по 50 марок та твердо встановили 8-ми годинний робочий день, та давали-б годину відпочинку або, принаймні, їсти на повітрі, щоби хоч надихатися... Що з них 90% не витримують більше трьох літ роботи тут — це пусте, їм за це дякують голодні черги безробітних...

Коли який цех випадково дізнається, що ви з радянських республік — ви почуєте: Гох (слава). Нам поясняли, що це вони вітають менеджера, що за провідника... й наколи-б „випадково“ менеджер

не шмигонув у двері, а всі робітники душ сто не гукнули нам: Genossen, wir sind komunisten auch! Hoch S.S.S.R.!¹⁾ — ми-б повірили менаджеру, що то його вітали...

Ця фірма існує з 1840 року: капітал підприємства дорівнює по-над мільярд золотих карбованців. Замовляйте всі сюди коли маєте що до друкарської роботи. Фірма буде вдячна!..

Гадаємо, ми виконали цим слово перед фірмою що до реклами.

Лейпціг — це рухливіше тепер як Гамбург місто, тут центр друкарської промисловости, що безперервно працює, а значить і робітничий голод забирає менше в домовину; це центр хутряної торгівлі. Тут фабрикуються процеси над німецькими комуністами, тут на весь світ задумано й виконано величного процесу „Змови“ „нелюдських вбивств“ комуністами, — процесу німецького „Ч. К.“.

Даймо йому спокій й заглянемо, хоч одним оком, до Дрездену.

30

Поскільки ви літератор — ви повинні неодмінно в Дрездені побувати в знаменитій галереї, де зібрано шедеври малярського мистецтва й взагалі розглянути Дрезден з боку краси. Він вартий того; про нього говорить кожний туристський показчик.

Дрезден — це не Німеччина — сказала одна німкеня, художниця Дрезден — це концентрація красот архітектурної старовини, що випадково опинився в Німеччині...

Що до красоти, вона має певну рацію. Красоти стародавньої готики тут перемішалися з світовим ренесансом, що витворив особливий німецький стиль. Поділений Ельбою на дві частини, що з'єднуються старовинними чудової краси, важкими мостами, підпертими кам'яними гігантами биками — в цій частині він уявляє з себе казкове місто з повітряними палацами. Ці старовинні палаци-будинки чудової орнаментики, запліснявілі й почорнілі моховинням — ранковим сонцем, на відблиску широкої тихої Ельби ніби заплелися кучерявими поверхами в різнокольорові оздоби землі мов корона... Моцні гладким камінням мостові створюють вилицілу голову частки землі на якій осіла оця везерунчаста корона — Дрезден...

О, це не сумно казармовий Берлін, не жахно трагічний Гамбург і не легковажний джигун Лейпціг. Стоїть ця оздоблена кам'яна корона кремінем — і промовляє про те, як люди понавитворювали цю красу з крові й поту робітників, далеких від користування цією красою, „безправних“ на посідання нею, — де зараз розсілося ксьондзство, поміщицтво, герцогство, „правителі“ країни — папство.

О, хіба не треба гордувати, маючи таку красу, таку велич, як дрезденська галерея — цей палац великого роду князів, королів...

Тут вложено душі творців, що визирають з рямок стін, амбразур величезною кількістю картин... „Сікстинська мадонна“ одна чого варта! Біля неї завжди сидять приковані дамочки й знавці мистецтва...

¹⁾ Товариші, ми також комуністи! Хай живе Радянський Союз!

Тиціан, Рубенс, Сіпані, Корінт Рені, Тома і т. и., і т. и. митці пензлю своїми малюнками ренесансу, відродження людства дають навіть змертвілому потяг до життя, до людських красот.

Хочеться жити, забути всю нудоту, нещастя людства...

Забуваєш, що живеш за доби класової боротьби, що людство створило два табори й хижакськи визискує другу частину його.

Не хочеться навіть гадати, що кожну мить вимирають мільйони од голоду, що мільйони корчаться в передсмертних спазмах соціальних хвороб, породжених визиском.

Хочеться гукнути на весь світ — хай живе життя! геть думки, турботи!...

Тисячі картин світової краси... Краси „великого світу“, краси еротики, краси богохвалення...

Жадного малюнку проблеми розвою людства, побуту того часу „нижчих шарів“... Великі майстри віддавали свої таланти до ніг тих вельможних, хто міг підвести їх на п'єдестал велетнів, од ласки яких залежав їх добробут... Знаменитий музей — це чудова установа класичної малярської краси, це архів класичної краси і згадка — для кого, в свій час, була творчість великих майстрів.

Це жорстокий осуд, од якого здригнеться серце вченого, серце людини науки, знавця мистецтва.

Коли розглядати з погляду величності світової проблеми людства, глянути через безперервний потік крові, що розливається по цілому світу боротьби за життя класу, без якого ціле людство не може жити — певне матиме рацію німецький товариш Л., який кинув, розглядаючи одну центральну залу, увішану чудовими витворами великих мерців:

— Як до речі було-б отут упорядкувати Бар-кабаре „Національ“, яке перенести з Фрідріх-штрассе... Прикраса навкруги готова...

Довелося з ним погодитися.

Але що ви, хіба-ж можна, так це-ж була своя епоха — тепер же інший час?..

В таких разі заглянемо до „Великої виставки“ останніх витворів митців, учнів тих, що творили красу галереї, що відкрилася в Дрездені, поруч світової галереї.

Фото-кубо-експресіонізм 1924 року намагається в інших формах, тонах відбити той архів краси, що скопичено в світовому музеї світової краси. Жадної риси, жадного натяку, відбитку того, що твориться в громадянстві. Лише кілька картин Мокріца Краузе, Ебе та Рудольфа дають фото-етюди жовнівців, робітника на заводі, матір, дитину й робітника.

Останнє — міщанська домашня іділія, типи пань, ландшафтів та „красот“ тіла... Мистецтво цих творців, узаконених державою, далеке від життя... Бо дійсне мистецтво не може побачити світа й воно під дозором влади хорониться в квартирах його творців — Гросса,

Шліхтера й сотки інших, хто зрозумів світ. Вони ждуть свого часу. А доки що людство бачить „красу“ творів певної „епохи“ без її відбитку — без краси для людства.

31

Настирливий фотограф намагається неодмінно вас сфотографувати на фоні музею, ратуші чи Ельби. І щоб одв'язатися од нього, ваш єдиний аргумент може бути те, що ви їдете на годину з Німеччини. Тоді він дає вам спокій, лише купіть у нього пару гарних листівок, або чудово виконаних порнографій. Ви мусите хоч листівки купити, бо вам дорога кожна хвилина, а в'їдливий торговець все одно буде увесь час вимотувати вам кишки.

Краса Дрездена примушує вас іти пішки, до вокзалу.

Нарешті, ви купуєте квиток до Праги. Забуваючи, що вам доведеться знову корчитися на своїх місцях у потязі й проклинати всю цивілізацію Європи, ви, в надії на відпочинок, поспішаєте до вагону. У ваше купе набивається комерсантів, з залізними, до верху набитими рюкзаками, що неодмінно будуть намагатися в час руху випробувати чи міцна у вас голова й шия, — і потяг рушає.

„Непомітивши“, як ви одсиділи ногу, і через це почав ваш ревматизм тягнути жили в ногах — ви чуєте голосні, різкі покрики, що вже Баденбах — кордон до Чехії.

Поверхово переглядають ваші речі, а за кілька хвилин ви вже п'єте чеське пиво, заощаджуючи на кожному кухлі цілих 12 німецьких пфенігів.